БҮГҮ ЧУРТТАРНЫҢ ПРОЛЕТАРИЙЛЕРИ, КАТТЫЖЫҢАР!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1968 ч.
ДЕКАБРЬ
18
СРЕДА
№ 293 (7835).

Өртээ 2 көп.

ЭСТЕТИКТИГ КИЖИЗИДИЛГЕ

В. И. Ленинниң удуртулгазы-биле бистиң партиявыс болгаш күрүневис ажылчы чоннуң коммунистиг кижизидилгезиниң улуг программазын ажылдап кылган. Ооң кол сорулгазы—ааҗы-чаңның бедик шынарларын, угаан-бодалдың дески билиглерин, бедик культураны, күш-дамыр талазы-биле сайзыраңгай чорукту бодунга дүүштүр шиңгээдип алган коммунизмниң идепкейлиг тургузукчуларын белеткээри болур. Бүгү талазы-биле шак ындыг сайзыраңгай кижи кайгамчык кижи болур. Коммунистиг кижизидилгениң системазы кончуг байлак болгаш янзы-бүрү: адаа күш-дамыр, угаан-бодал сайзыралы сагыш-сеткилдиң чаагай мөзүзү, күш-ажыл болгаш эстетиктиг кижизидилге хамааржыр. Ол системаның иштинден эң-не кол черни эстетиктиг кижизидилге ээлеп турар. Ооң эргежок херектиин, чугулазын амыдырал боду-ла бадыткап турар.

Эстетиктиг кижизидилге дугайы Тывада ам өг-бүлениң амыдыралындан эгелээш, албан организация, бүдүрүлге черлеринге чедир хүн бүрү дыңналып, эстетиктиг культураның айтырыгларын өөрениринче школаларда, тускай ортумак өөредилге черлеринде база школа назызы четпээннерниң албан черлеринде, өг-бүледе улуг кичээнгейни салган. Тываның ажылчы чоннарының эстетиктиг кижизидилгези каш чыл бурунгаар турган деңнелден ыракта бедээн.

Маңаа культура чырыдыышкын албан черлери улуг рольдуг болу берген. Тываның хөй санныг клуб албан черлери, библиотекалары, театрлар база чогаадыкчы организациялар чоннуң культурлуг негелдезинге дүүштүр, эстетиктиг кижизидилгеге улуг салдарны чедирер сорулга-биле ажылдап турар. Чонну уран чүүлге ынак болдурар херекке, эстетиктиг кижизидилгеге улуг рольдуг болуп турар культура одагларын хөйү-биле адап болур. Сөөлгү үеде Эрзин районнуң Культура бажыңы бодунуң эки ажылы-биле макталды чаалап алган. Ында бот-тывынгыр уран чүүлдүң доктаамал 100 кижи киржикчилиг коллективи бар, улусчу театр (режиссёру Клара Шожуң) «Хайыран-ботту» чедиишкинниг тургузуп белеткээш, он ийи кезек черге көргүзүп, чоннуң сонуургалын хайныктырган. Амгы үеде ол улусчу театр Маляревскийниң «Кайгамчык эртине» деп хөй көжеге шиизин белеткеп турар, ол театрның чурукчузу Борис Шаравиниң удурткан уран чурулга бөлгүмүнде Эрзин суурнуң чурулгага хандыкшылдыг кижилери хаара туттунган. Туранның улусчу театры ажылын база-ла экижиткен. «Куда аян-чоруу», «Январьның кежээзи» деп шиилерни көрүкчүлерге хөй удаа сонуургаткан. Туранчылар амгы үеде Константин Симоновтуң «Орус кижилер» деп сураглыг шиизин белеткеп турар.

Чылдың-на бистиң республикага болуп турар янзы-бүрү фестивальдар, бот-тывынгыр уран чүүлдүң көрүлделери, делгелгелер эстетиктиг кижизидилгеге салдарны чедирип турары өөрүнчүг. Чараш чүүлдү билип алырынга, уран чүүлге болгаш чечен чогаалга чоннуң кайгамчык сонуургалдызын бо чылын Улуг-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарынга болуп эрткилээн декадалардан тодаргай көзүлген.

Ажылчы чоннуң эстетиктиг кижизидилгезиниң талазы-биле Тывада ам-даа кончуг эвээш ажылдар кылдынып турар. Бо ажылды чорударынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар, ону чорудар мергежилдиг кижилер четчир. Эң-не четпес чүве эстетика темазынга лекцияларның номчуттунмайн турары болур. Бисте чүгле Эрзин биле Мөңгүн-Тайга районнардан өскезинде музыка школалары бүрүн бар, чамдык районнарда оларның саны үш четкен. Музыка школаларының башкыларының көдээ чоннуң ортузунга эстетиктиг кижизидилге талазы-биле чорудуп турар ажылдары кончуг эвээш. Чамдык культура албан черлери чон ортузунга эстетиктиг кижизидилге ажылдарын чорударының төптери болур туржук, харын боттары эстетиктиг негелделерге дүүштүр дериттинип шиметтинмээн, ишти, дашты арыг-шевер эвес болгулаар. Республика найысылалы Кызылдың Гастелло аттыг парыгын мынчага дээр көрүштүг кылдыр шимеп чадаан.

Бистиң республиканың бүгү-ле суурлары клубтуг, библиотекалыг. Оларның хөй кезииниң ажылдакчылары тускай эртем чогундан чон ортузунга эстетиктиг кижизидилге ажылдарын чорударын билбес болгулаар. Чорудуп турар фестивальдар, көрүлделер үргүлчү-ле чаңгыс аай хевирлиг. Ынчангаш оларны бот-боттарынга дөмейлешпес, хөй янзы солун хевирлиг болдуруп, эстетиктиг кижизидилгеге улуг салдарны чедиреринче угландырарын моон соңгаар өөренип көөр херек. Үстүнде адаанывыс Эрзинниң Культура бажыңындан аңгыда республиканың өске культура одагларында чаңгыс-даа уран чурулга бөлгүмү чок. Мооң мурнунда чылдарда Улустуң чогаадылга бажыңының чанынга уран чурулга студиязы турган, амгы үеде ооң ажылы шуут соксаан. Чоннуң бот-тывынгыр чогаадылгазынга, эстетиказынга улуг салдарны чедирер бөлгүмнерни, студияларны хоорайларга, суурларга тургузуп болурунуң бүгү аргалары бар.

Көжүп чоруур делгелгелер эстетиктиг кижизидилгеге аажок салдарлыг. Республиканың Алдан-Маадырлар аттыг музейи машина транспорту-биле эки хандыртынган тургаш-ла, көжер делгелгелерни кончуг эвээш организастап турар.

Эстетиктиг культураның кол үндезиннерин кижи школадан алыр болганда ол талазы-биле кижизидилге ажылын школаларга күштелдирерин партия негеп турар болгай. Эстетиктиг кижизидилгеге культура университеттериниң ролю улуг. СЭКП Төп Комитеди «Улусчу университеттерниң ажылын экижидериниң дугайында» деп доктаалды чоокта чаа хүлээп алган болгай. Ол доктаалды удуртулга болдургаш, улусчу университеттерниң ажылын экижидип, ону дамчыштыр чоннуң эстетиктиг культуразын бедидеринче кичээнгейни күштелдирер херек.

Тываның ном үндүрер чери чоннуң эстетиктиг кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарышкан литератураларны тыва дылга үндүрери эргежок чугула болуп турар. Эстетика темазынга хамаарышкан лекция номчулгазын күштелдирерин «Билиг» ниитилели болгаш ооң эге организациялары холга алыр ужурлуг. Маңаа уран чүүлдүң ажылдакчыларының, литераторларның, көдээ интеллигентилерниң киржилгезин улгаттырар.

Чоннуң, ылаңгыя көдээниң ажыл-ишчилериниң ортузунга эстетиктиг кижизидилге ажылын доктаамал чорудар херекке чер-черде партия организациялары улуг удуртукчу күш болган турар ужурлуг.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

Декабрь 16-да РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болган.

Президиум Россия Федерациязының Дээди Совединиң IV сессиязының айтырыгларын чугаалашкан. Сессия 1968 чылдың декабрь 18-те Москвага ажыттынар.

1969 чылда РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң Күрүне планының, 1969 чылда РСФСР-ниң Күрүне бюджединиң талазы-биле болгаш 1967 чылда Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет, адырлар комиссияларының дыңнадызын база чугаалашкан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Ашак-кадай болчурунуң болгаш өг-бүле дугайында РСФСР-ниң Кодексизиниң төлевилелин белеткээр комиссияны тургускан.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЪЕЗДИЗИНГЕ

Эргим эштер!

Композиторларның дөрткү Бүгү-эвилел съездизиниң ажыттынган хүнүнде СЭКП Төп Комитеди съездиниң делегаттарынга, совет хөгжүм уран чүүлүнүң бүгү ажылдакчыларынга изиг байыр чедирип тур!

Композиторларның чогаадыкчы ажылы улустуң амыдыралы-биле, коммунизм дээш демисел-биле чарылбас холбаалыг. Хамааты дайынның баштайгы маадырлыг ырларындан эгелээш, Совет күрүнениң бежен чыл оюнуң хүннеринде чаңгыланган улуг хөгжүм чогаалдарынга—операларга, симфонияларга, ораторияларга чедир бистиң музыкавыс Октябрьның социалистиг Улуг революциязының идеяларының боттанып турарын чайынначак илергейлеп, чаа ниитилел тургузукчуларының угаан-бодал талазы-биле өзеринге идепкейлиг дуза чедирип, совет кижини — ажыл-ишчини болгаш дайынчыны, бодунуң чуртунуң ээзин, идея талазы-биле улуг бүзүрелдиг, арыг чаагай ааҗы-чаңныг кижини алдаржыдып турар.

Ам хөгжүм уран чүүлү бодунуң хөгжүлдезинге чаа үе-чаданы чедип алган. Композиторлар амгы болгаш революстуг эрткен үениң улуг темаларының чогаалдарын үргүлчү тургузуп турар. Шылгараңгай хөгжүм чогаалының реалистиг чаагай чаңчылдарын совет композиторлар салгалының эң эки төлээлекчилери үре-түңнелдиг хөгжүдүп турар. Хөгжүмнүң чогаадылга ажылының хөй янзы хевирлери, стильдери болгаш жанрлары байыттынып турар. Хөгжүм культуразының чүүл-бүрү талаларында идепкейлиг ажылдап турар композитор аныяктарның талантылыг хүрээлеңи өскен. Бистиң композиторларывыстың чогаалдары күүседикчилерниң, концерт болгаш театр коллективтериниң репертуарында төлептиг черни ээлээн. Театр биле кинону хөгжүдеринге, радио биле телевидениениң ажылынга композиторларның ролю улгаткан.

Совет хөгжүм чогаалы бистиң улузувустуң күзел-бодалдарын илергейлеп турар, аңаа бараалгаттынган, ооң ынакшылын чаалап алган. Социализмниң баштайгы чуртунуң хөгжүм уран чүүлү бүгү делегейге калбаа-биле үнелеткен. Делегейге ооң алдар-хүндүзүн бистиң күүседикчилеривистиң шылгараңгай чедиишкиннери улам улгаттырып турар.

Совет хөгжүм культуразының хөй националдыг мөзүзү ооң чугула онза шынары болуп турар. Эвилелдешкен республикаларның композиторларының эң эки чогаалдары концерттерде, радио, телевидение дамчыштыр, улустарның найырал фестивальдарында чаңгыланып турар, чуртта болгаш даштыкыда калбаа-биле сураглыг. Акы-дуңма культураларның чедиишкиннерин солчурунуң чүүл-бүрү хевирлери оларның бот-бодун байытчырынга, хөгжүүрүнге дуза чедирип, бүгү республикаларда хөгжүм уран чүүлүнүң өзүлдезин, бистиң Төрээн чуртувустуң уран чүүл культуразының улам быжыгып турар интернационалчы чаңгыс ээзин илергейлеп турар.

Социалистиг реализмниң хөгжүм уран чүүлү партийжи болгаш улусчу ёзунуң принциптерин ёзугаар хөгжүп турар. Амгы үениң капиталистиг делегейиниң ирик культуразынга социалистиг реализмниң совет хөгжүм уран чүүлү бодунуң идея угланыышкыны-биле, бодунуң кижизиг мөзүзү-биле удур туржуп турар.

Бөгүн, социализм биле капитализмниң аразында аңгы демисели күштүг-биле чидигленген үеде совет музыканың ажылдакчылары буржуазтыг идеологияга удур улам идепкейлиг демисежир, социалистиг гуманизмниң, совет патриотизмниң болгаш пролетаржы интернационализмниң идеяларын боттарының чогаадылга ажылынга улам чайгылып чок нептередир сорулгалыг.

Кижини улам алдаржыдып, күш-ажылче болгаш шылгаралдарже ону сорук кирип, ооң амыдыралын улам кайгамчык чараш болдуруп шыдаар, чайынначак чаа чогаалдарны композиторларның тургузарын совет улус манап турар. Бистиң херек кырында амыдыралывыстың байы болгаш хөй янзы хевирлии хөгжүм уран чүүлүнүң бүгү хевирлеринге, жанрларынга талантылыг илергейлеттинген турарынга төлептиг.

ССРЭ-ниң композитолар эвилели хөгжүмнүң чогаадылга ажылының чугула айтырыгларын шудургу шиитпирлээр, уран чүүл хөгжүлдезинге чогумчалыг салдарлыг болур, совет кижилерни коммунистиг бүзүрелдиг, бедик мөзүлүг ааҗы-чаңныг, эстетика талазы-биле эки билиглиг болдурарынга идепкейлиг дуза чедирер чогаалдарны тургузарынга дузалаар сорулгалыг. Симфония, опера чогаалдарын тургузарынга композиторларның чогаадыкчы күжениишкиннерин улам идепкейжидери, ыр уран чүүлүнүң улам көдүрлүүшкүннүг болурун хандырары, театрга, кино-биле эстрадага ажыглаар хөгжүм чогаалдарының идейлиг уран деңнелин бедидерин чедип алыры эргежок чугула.

Композиторлар шүлүкчүлер-биле демин каттыштырып ажылдап тургаш, чоннуң тургузукчу чаагай үүле бүдүрүп, амыдырап-чурттаарынга дузалаар, күш-ажыл биле эртемге, Төрээн чуртту камгалаарынга болгаш космосту чагырып алырынга шылгарал кылырынче, чаа-чаа чаагай үүле бүдүреринче улустуң күштерин көдүрүп, сорук кирер, коммунизмге уткуштур, улам бурунгаарлаарынче кыйгырар чаа ырларны чоокку үеде тургускан турар деп идегеп болур.

Совет хөгжүм чогаалының кайгамчыктыг чаңчылдарын ССРЭ-ниң композиторлар эвилели хумагалап хөгжүдер. Эвилелдиң кежигүннериниң профессионалдыг мергежилин улам сайзыраңгайжыдар, коммунизм тургузуушкунунга төрүттүнүп турар чаа чүүлдерни ханы илерединче оларның чогаадыкчы шинчилел ажылын угландырар, чогаадыкчы амыдыралдың болуушкуннарын принципиалдыг үнелээр, ак сеткилдиг, депшилгелиг чүткүлдерни, композитор аныяктар-биле доктаамал харылзаа тударын деткиир болза чогуур. Четпестерни эш хуузунда ёзу-биле шүгүмчүлээрин хөгжүдери, хөгжүм чогаалында формалистиг чүүл-бүрү хажыдыышкыннарга удур улам идепкейлиг демисежири, композиторларны болгаш хөгжүм чогаалының шинчилекчилерин социалистиг реализмниң туруштарынга улам сырый каттыштырарын чедип алыры, оларны марксизм-ленинизмниң өндүр улуг идеяларының ёзузунга кижизидери чугула.

Бистиң хүннеривисте амгы үениң информация чепсек-херекселдериниң хөгжээниниң ачызында хөгжүм уран чүүлү көстүп көрбээн, хөй миллион дыңнакчыларлыг апарган. Концерт организацияларында, радио биле телевидениеде ажылдап турар композиторларга, хөгжүм чогаадылгазының пропагандистеринге-даа онза харысалганы ол хүлээндирип турар. Миллион-миллион кижилерни музыка-биле кижизидеринге чүгле идейлиг уран-чечен деңнели бедик чогаалдар-биле чедиишкинниг дуза чедирип болур.

ССРЭ-ниң композиторлар эвилели бүдүрүлге черлери-биле болгаш тудуглар, колхозтар, шериг кезектери-биле улам калбак харылзааларны тургузар, бот-тывынгыр уран чүүл ажылынга шефтээрин быжыглаар болза чогуур. Чуртта хөгжүм өөредилгезиниң ажылынга улам идепкейлиг салдарлыг болуру, ол ажылды школаларга, дээди өөредилге черлеринге хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле, хамыкты мурнай комсомол-биле кады улам калбартыры, уран чүүл культуразынче ажылчын, көдээ аныяктарны улам идепкейлиг хаара тудары эргежок чугула.

Эргим эштер!

Совет эрге-чагырганың ийиги чүс чылының эгелээн чылы СЭКП-ниң XXIII съездизиниң шиитпирлерин күүседиринге бистиң чуртувустуң улустарының чаа-чаа чедиишкиннери-биле демдеглеттинген.

Совет кижилер улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң беш чыл планын чедиишкинниг күүсетпишаан, коммунизмниң материал-техниктиг баазазын тургузарынга чугула үлүг-хуузун ооң-биле киирип турар.

Совет улустуң бүгү амыдыралы болгаш демисели, Коммунистиг партияның бүгү ажыл-чорудулгазы Владимир Ильич Ленинниң ады-биле, өөредии-биле чарылбас холбаалыг. Бистиң чуртувус Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тугун улуг Ленинниң удуртулгазы-биле көдүрген. Совет улус ленинчи партияның удуртулгазы-биле социализмниң чаалап алыышкыннарын камгалап, социализмниң тиилелгезин чедип алган. Советтер чуртунуң оруун ам чер бөмбүрзээниң миллион-миллион кижилери эдерип турар. Социализм делегей системазы болу берген. Бөгүн, В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр чүс чыл болурунуң бүдүүзүнде ленинизмниң өндүр улуг мөзүлүг кижи төрелгетенге онза чайынначак болгаш тодаргай көстүп турар.

Совет композиторлар социализм биле коммунизмниң тиилелгелиг базымынга ленинчи идеяларның тиилелгезин илередип көргүзер кайгамчыктыг чаа чогаалдарны тургузар дээрзинге чигзиниг чок.

ССРЭ-ниң композиторлар эвилелиниң Ленин ордени-биле шаңнатканынга таварыштыр СЭКП Төп Комитеди силерге изиг байыр чедирип, совет хөгжүм уран чүүлү улустуң коммунистиг кижизидилгезинге моон соңгаар-даа база улам улгаткан рольдуг болур деп бүзүрелдиин илергейлеп тур, эргим эштер.

Чогаадыкчы улуг чедиишкиннерлиг болуруңарны күзедивис.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТӨП КОМИТЕДИ.

УЖУДУУШКУНДА —«КОСМОС-259»

СЭТА-ның дыңнадыы

1968 чылдың декабрь 14-те Совет Эвилелинге Черниң кылымал «Космос-259 спутнигин ээлчег ёзугаар салып үндүрген.

Спутникте 1962 чылдың март 16-да СЭТА-ның чарлааны программаны ёзугаар космос делгемин шинчилээрин үргүлчүлээр эртем аппаратуразын тургускан.

Спутникти орбитаже салып үндүрген параметрлери:

долганып эгелээр үези — 100,3 минута;

Чер кырындан эң ыраары (апогеязынга) — 1353 км;

Чер кырын эң чоок долганыры (перигеязынга) — 219 км бедиир;

орбитазының ийленчээ — 48,5 градус.

Спутникте эртем аппаратуразындан аңгыда, орбита байдалын ылап хемчээр радиосистема, приборларның болгаш эртем аппаратуразының ажылдап чорууруунуң дугайында Черже медээ дамчыдар радиотелеметрия системазы бар.

Спутникте тургускан аппаратура ой-тавында ажылдап чоруур. Башкарылда-саналга төвү келген медээлерни сайгарып ажылдап турар.

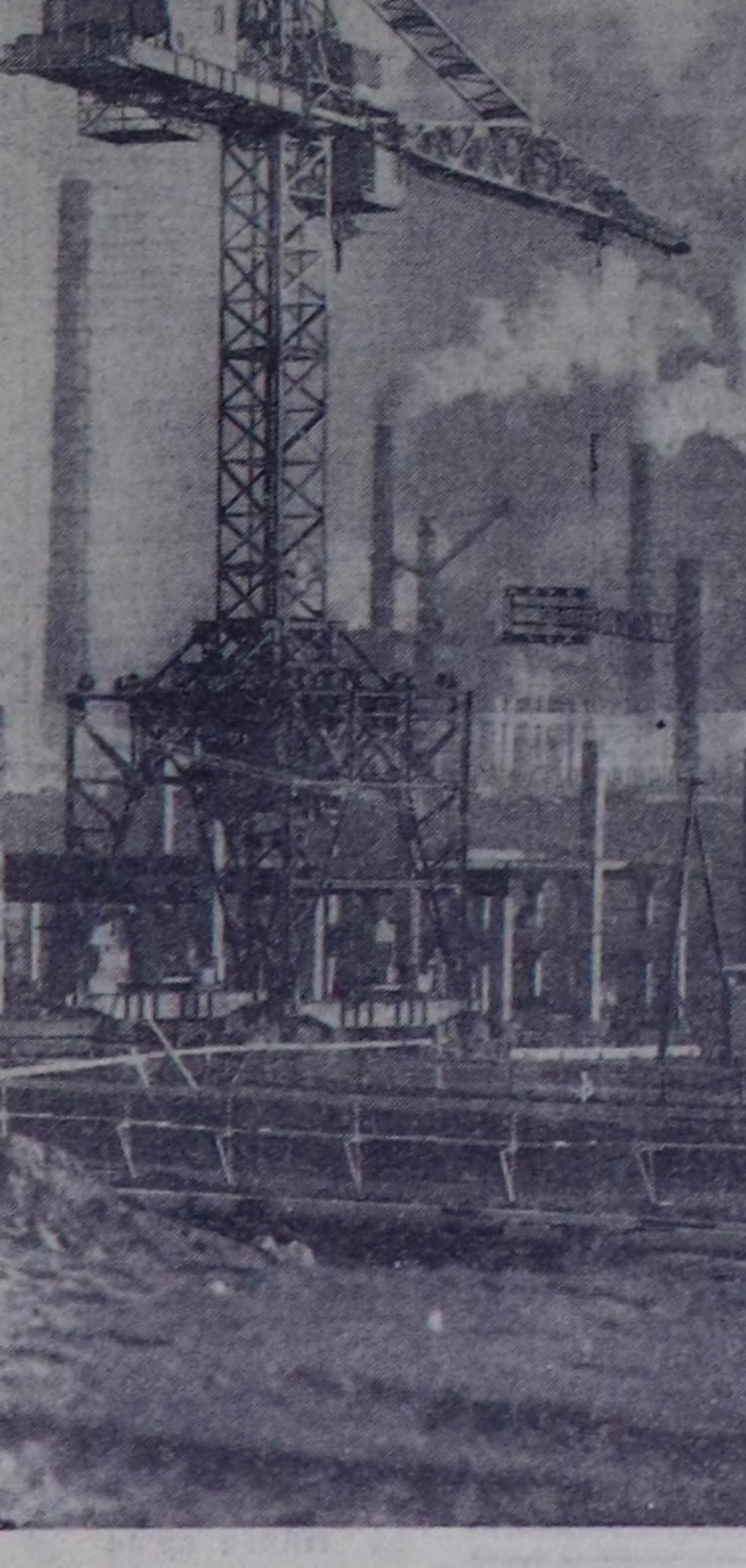

БРАТСК ДАЛАЙНЫҢ эриинде тудуп турар ыяш үлетпүрүнүң делегейде эң улуг комплекизиниң баштайгы ээлчээ Төрээн чуртка целлюлозаны, картонну, саазынны берип эгелей берген. Амгы үеде оон чүгле элээн каш фабрикаларын доктаамал ажыглалга киирген. Бөгүнгү комплекс — чаа тудуг шөлүдүр, ооң хемчээлин көөрге муң-муң гектарга чаптылган. Ында сульфат-целлюлоза заводтарының блоктарын, канифоль-экстракция заводун, ыяш ажылдап кылыр болгаш кургадыр заводту, гидролиз-дрожж заводун, фанель фабриказын, чылыг-биле ажылдаар электростанцияны тудуп турар. Братскиниң ыяш-үлетпүр комплекизи долузу-биле ажыглалга кирген соонда чылдала 6 миллион кубометр ыяшты ажылдап кылыр.

Чурукта: комплекстиң ийиги ээлчээниң тудуг шөлүнде.

Э. Брюханенконуң фотозу.

СЭТА-ның фотохроникасы.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫ, СОРУК-КИРИИШКИННИ—ЧОНГА!

Композиторларның дөрткү Бүгү-эвилел съездизи

МОСКВА. Декабрь 16. (СЭТА). Бөгүн Эвилелдер Бажыңының Колонналыг залынга совет композиторларының IV съездизи ажыттынган.

Эртенгиниң 10 шак. Съездиниң президиумунда олуттарны эштер **Л. И. Брежнев, Г. И. Воронов, А. Н. Косыгин, А. Я. Пельше, М. А. Суслов, В. В. Гришин, П. Н. Демичев, К. Ф. Катушев, Б. Н. Пономарев, М. С. Соломенцев** олар ээлепкен. Оларның-биле кады сураглыг совет хөгжүмчүлер, чурттуң бүгү-ле эвилелдешкен республикаларының төлээлери, съездиниң аалчылары, найысылалдың хөй-ниитизиниң төлээлекчилери.

Допчу эге сөс-биле съездини композитор Д. Д. Шостакович ажыткан. Бедик шаңнал дээш— ССРЭ-ниң Композиторлар Эвилелиниң шаңнатканы Ленин ордени дээш партияга болгаш чазакка чуректиң ханызындан өөрүп четтиргенин бүгү совет хөгжүмчүлерниң өмүнээзинден ол илереткен.

Бистиң уран чүүлүвүстүң бүгү-ле эң эки чаңчылдары, хамааты болгаш сагыш-сеткил хүлээлгези амыдыралдың ханы ортузунга, бистиң улуг үевистиң болуушкуннарының төвүнге турарын совет чурукчу бүрүзүнге дагзып турар. Бистиң музыкавыс болза ийи делегейниң — социализмниң болгаш капитализмниң идеологияларының эптеш чок тулчуушкунунга чепсек болуп турар. Чыл биче-ле ажыг үе эртерге бистиң улузувус, бүгү депшилгелиг кижи төрелгетен өндүр чаагай кижи болгаш баштыңчы — Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылын демдеглээр. Ол кайгамчык хүнну төлептиг уткуур—бүгү совет композиторларның хүлээлгези.

Залга диңмиттиг адыш часкап турда съезд хүндүлүг президиумну СЭКП ТК-ның Политбюрозу составтыг кылдыр соңгаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, СЭКП ТК-ның секретары П. Н. Демичев композиторларның IV съездизинге Коммунистиг партияның Төп Комитединиң байырлыг чагаазын номчаан.

Съездиниң делегаттары болгаш аалчылары байырлыг чагааның сөстерин үр үеде үргүлчүлээн адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Эвилелдиң баштаар чериниң бирги секретары **Т. Н. Хренников** ССРЭ-ниң Композиторлар Эвилелиниң баштаар чериниң отчёт илеткелин кылган.

Композиторларның үшкү съездизиниң соонда эрткен алды чылдарның дургузунда бистиң улузувус улуг болгаш алдарлыг орукту эрткен дээрзин Т. Н. Хренников чугаалаан. СЭКП-ниң XXIII съездизи онза чугула шиитпирлерни хүлээп алган болгаш чурттуң удуртулга болдурар ужурлуг угланыышкынын айыткан. Съездиниң айыткан улуг ажылдарының программазы чедиишкинниг күүсеттинип турар. Бистиң чуртувуста эртемниң болгаш культураның бүгү адырлары шапкын темпилер-биле хөгжүп турар.

Чонувус-биле кады бис Октябрьның алдарлыг 50 чыл оюн байырлап эрттирген бис. Совет композиторлар ол төөгүлүг хүнге тураскаал болдурган хөй чогаалдарны тургускан. Төрээн чурт дугайында, партия дугайында, бистиң чурттуң кижилериниң дугайында чаа опералар, канталар, симфониялар, ырлар Совет Эвилелиниң бүгү республикаларында төрүттүнген. Оларның эң экилери совет музыканың байлакшылын көвүдеткен.

Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр чүс чылы — кайгамчык хүнге чедир чылдан биче-ле ажыг үе арткан. Чогаадылгазы улустуң амыдыралы-биле тудуш харылзаалыг, совет композиторларны Ленинниң идеялары сорук киирип турар. Бистиң эстетикавыстың үндезининде — литератураның болгаш уран чүүлдүң партийжи болуруунуң ленинчи принциви.

Ленинчи тема бүгү совет музыкада сиңниккен. Ол те-

(Уланчызы 3-кү арында).

ЧЕР — БИСТИҢ КОЛ БАЙЛААВЫС

Камныг, продуктулуг ажыглаар

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа эрткен сессиязынга чер хоойлузунуң үндезиннерин бадылаан. Бо дээрге чоннуң байлаа болур черни шын ажыглаар, сайзырадып экижидер талазы-биле ханы ужур-дузалыг. Чер хоойлузунуң үндезиннерин номчуп таныышкаш, бистиң дуржулга станциязының механизаторлары, эртем ажылдакчылары аажок өөрүп хүлээп ап, ында айыткан негелделерни ёзугаар черни ажыглаарының хемчеглерин алыр деп турар бис. Ооң-биле кады бо чугула документини станцияның бүгү тараажыларынга, малчыннарынга таныштырары чугула.

СЭКП ТК-ның октябрь Пленумунга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш Л. И. Брежнев илеткелинге мынча деп чугаалаан: «Черни чүгле үрелиишкинден эвес, харын база ону шын эвес, ажыл-агыйжы эвес ажыглаар чоруктан база камгалаар херек». Бистиң Таңды районнуң девискээрин алыр болза, черни ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи ёзу-биле ажыглап турарының чижектери хөй. Тарылга шөлдерин ап көрээлиңер. Оруктар чаны, ыйгыл, дең черлерде тарыттынмайн артып калган черлер кайы-даа ажыл-агыйның шөлдеринде хөй. Оргу-даа шөлдерде, ылаңгыя аңдарган шөлдерниң уштарында ажыглаттынмайн барган черлер хөй. Ол бүгү черлерни бүрүн ажыглаар чүве болза, чүс-чүс гектар кур черлер немежир ужурлуг.

Төрээн черинге чурттап, амыдыраарда, коммунизм тургузуушкунунуң сорулгаларын күүседирде, ону камныг, эки продуктулуг кылдыр ажыглаар херек. Ынчангаш Коммунистиг партияга, Совет чазакка чер дугайында улуг сагыш салыышкыны дээш кызыгаар чок өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

М. АМЫР-ООЛ,
дуржулга станциязының механизация кезээниң улуг техниги

Кызылдың алгы заводу беш чылдың үшкү чылының бүдүрүлге программазын хуусаа бетинде—октябрьның 28-де күүсеткенин рапорттааннар. Бүдүрүлгениң эки ажылдаарынга мурнакчылар, ооң иштинде өөр цехте чадыкчы Санчай Доржуевна Серҗи мурнакчы ажылдаан.

Чурукта: чадыкчы С. Д. Серҗи.

В. РАЧКОВСКИЙНИҢ фотозу.

Айда ийи удаа

Партияның Улуг-Хем райкому агитбригадаларны малчыннарже ай санында ийи удаа үндүрүп турар. Шак ындыг агитбригадаларны чүк-чүкче үндүрер деп барганда, бүгү коллективтерниң автомашиналары партия райкомунуң эргезинге кээр.

Чоокта чаа «Күш-ажылдың хостуу» колхозтуң Элиг-Хем участогунда малчыннарга агитбригада чораан. Ооң составынга кижи эмчизи, садыгжы, лектор киржип чораан.

Районнуң кижи эмчизи эмнелге темазынга солун беседаларны малчыннарга кылып берген болгаш эмнелге дузаламчызын көргүскен. Ук бригада малчыннарга массалыг хереглелдиң бараанарын садыглаан.

СЭКП Төп Комитединиң Октябрь Пленумунуң болгаш партия обкомунуң дөрткү пленумунуң шиитпирлериниң дугайында беседаларны малчыннарга кылып берген.

Шак ындыг бригадалар Эжимде, Демир-Сугда, Кара-Булуңда болгаш Чаа-Хөлде малчыннарга база чораан.

ССРЭ-ниң ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫ ХООЙЛУЖУДУП ХҮЛЭЭП АЛГАН

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧЕР ХООЙЛУЗУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

Тараачын чонну ядарал-түрегделге таварыштырып, чурттуң бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдезин саададып турган, хаанныг Россияның чартык крепостниктиг чер тургузуун Октябрьның социалистиг Улуг революциязы чок кылган. 1917 чылдың октябрь 26-да (ноябрь 8-те) Советтерниң ийиги Бүгү-эвилел съездизиниң «Чер дугайында» декреди черге хуу өнчүнү кажан-даа турбас кылдыр чок кылган, бүгү черни бүгү улустуң ажыглаар байлаа болдурган, ажылчы чоннарның ажыглалынга халас шилчидип берген.

Күрүнениң национализация түңнелинде тыптып келген чер өнчүзү ССРЭ-де чер харылзааларының үндезини болуп турар. Хуу өнчүнүң үезинде кижини кижи мөлчүүрүнүң чепсээ боор турган чер ССРЭ-де чурттуң бүдүрүкчү күштерин бүгү улустуң эрге-ажыктарынга дүүштүр хөгжүдеринге ажыглаттынып турар.

Черге күрүнениң өнчүзү ССРЭ-ге социализмниң тиилелгезин хандырарынга канчаар-даа аажок улуг рольдуг болган. Ол өнчү улус ажыл-агыйының бүгү адырларын эң чогумчалыг сайгара тургузуп болур арганы берген болгаш чер ажыглаарының социалистиг хевирлеринче шилчииириниң эң чугула үндезиннериниң бирээзи болган.

Социалистиг тургузуушкунуң үезинде быдаргай хуу ажыл-агыйларны массалыг коллективизастап болур байдалдарның тургустунганы-биле чергелештир тараачын чон Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле, ажылчын аңгының бүгү хемчеглиг деткимче, дузаламчызы-биле социализмниң оруунче кирген. Ленинчи кооператив планын амыдыралга боттандырганының болгаш колхоз тургузуунуң тиилелгезиниң түңнелинде тараачын айтырыг ёзулуг шиитпирлеттинген.

Черге күрүнениң өнчүзү бистиң чуртувуска коммунизмниң материал-техниктиг баазазын тургузарынга, коммунистиг ниитилел харылзааларынче чоорту шилчииринге болгаш хоорай биле көдээниң аразында ылгалды узуткаарынга дузалап турар.

Чер—совет ниитилелдиң эң чугула байлаа—көдээ ажыл-агыйга бүдүрүлгениң кол чепсээ болгаш улус ажыл-агыйының бүгү адырларын сайгара тургузарының, хөгжүдериниң девискээр базизи болуп турар. Бүгү черлерни үндезилеттинген, чогумчалыг ажыглаары, оларны камгалаары болгаш хөрзүннериниң үнүш-дүжүдүн бүгү хемчег-биле бедидери бүгү улустуң сорулгазы болуп турар.

I бөлүк

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Совет чер хоойлу-дүрүмүнүң сорулгалары

Совет чер хоойлузунуң сорулгалары черлерни чогумчалыг ажыглаарын хандырар, оларның ажыктыын бедидер байдалдарны тургузарын, социалистиг организацияларның болгаш хамаатыларның эргелерин камгалаарын, чер харылзааларының талазынга хоойлу-дүрүмнү быжыглаарын барымдаалааш, чер харылзааларын таарыштырары болур.

2 чүүл. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чер хоойлузу

ССРЭ-ге чер харылзааларын бо үндезиннер болгаш оларны ёзугаар ССР Эвилелиниң чер хоойлузунуң үндүрер өске-даа актылары таарыштырар.

Даг, ыяш, суг харылзааларын ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның тускай хоойлузу таарыштырар.

3 чүүл. ССРЭ-де күрүнениң чер өнчүзү

ССРЭ-ниң Конституциязын ёзугаар Совет Социалистиг республикаларның Эвилелинде чер күрүнениң өнчүзү, тодаргайлаарга, бүгү улустуң ажыглаар байлаа болуп турар.

ССРЭ-де чер шуут-ла күрүнениң өнчүзү болгаш ону чүгле ажыглалга тыпсып бээр. Черге күрүнениң өнчү эргезин шуут ийикпе чажыт хевир-биле чөрчүп-үрээр чорукту хоруглуг.

4 чүүл. Күрүнениң чаңгыс аай чер фондузу

ССРЭ-де бүгү чер күрүнениң чаңгыс аай чер фондузу болур, ук фонд онаашкан кол сорулгаларының аайы-биле мындыг чүүлдерден тургустунар:

1) көдээ ажыл-агый сорулгаларынга ажыглаар кылдыр колхоз, совхозтарның болгаш өске-даа чер ажыглакчыларының ажыглалынга тыпсып берген, көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер;

2) чурттакчылыг черлерниң (хоорайларның, хоорай байдалдыг суурларның, көдээниң чурттакчылыг черлериниң) черлери;

3) үлетпүрнүң, транспорттуң, курорттарның, камгалалдыг девискээрлерниң черлери болгаш көдээ ажыл-агыйга ажыглавас өске-даа черлер;

4) күрүнениң ыяш фондузунуң черлери;

5) күрүнениң суг фондузунуң черлери;

6) күрүне курлавырының черлери.

Мында айыткан категорияларга черлерни хамаарыштырарының болгаш бир категориядан өскелинче черлерни шилчидериниң чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүн ёзугаар доктааттынар.

5 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырарының талазынга ССР Эвилелиниң эргелери

Чер харылзааларын таарыштырарының талазынга ССР Эвилелиниң эргезинге хамааржыр чүүлдер болза:

1) ССРЭ-ниң Конституциязын ёзугаар ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгелерин боттандырарынга эргежок чугула хемчээлдиг-биле күрүнениң чаңгыс аай чер фондузун эргелеп башкарары;

2) чер ажыглаарының болгаш чер сайгарарының кол дүрүмнерин доктаадыры;

3) көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының хереглелдерин хандырар чурттуң курлавыр чер хөреңгилерин чогумчалыг ажыглаарының перспективтиг пландарын тургузары;

4) чер мелиорастаар талазы-биле ниити-эвилел хемчеглерин болгаш хөрзүннериниң үнүш-дүжүттүүн бедидер талазы-биле өске-даа хемчеглерни доктаадыры база хөрзүннерниң үрелиишкинден, кужурланыындан болгаш хөрзүн байдалын баксырадыр өске-даа болуушкуннардан камгалаарының хемчеглерин доктаадыры;

5) черлерни ажыглаарының күрүне контролюн тургузары;

6) күрүнениң чер учедун, чер ажыглаарының күрүне бүрүткелиниң болгаш чер кадастрын кылыр чурумнуң ССР Эвилелинге чаңгыс аай системазын тургузары;

7) ССРЭ-ниң чыл бүрүде кылыр чер балансызын тургузарының чурумун доктаадыры болур.

6 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырарының талазынга эвилелдешкен республикаларның эргелери

Республиканың девискээринге күрүнениң чаңгыс аай чер фондузун эргелеп башкарары болгаш ону ажыглаарының перспективтиг пландарын доктаадыры, чер ажыглаарының чурумун доктаадыры болгаш чер сайгарарын организастаары, чер мелиорастаарының, хөрзүн үрелиишкинге удур демисежириниң, хөрзүннерниң үнүш-дүжүттүүн бедидериниң пландарын доктаадыры база оон өске айтырыглар ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарышпас болза, оларның талазы-биле чер харылзааларын таарыштырары эвилелдешкен республиканың чер харылзааларын таарыштырар эргезинге хамааржыр.

7 чүүл. Чер ажыглакчылары

ССРЭ-де ажыглалга тыпсыр черни алырлар:

колхоз, совхозтар, күрүнениң, кооперативтиң, хөй-нииттиң көдээ ажыл-агыйлыг бүдүрүлге черлери, организациялар болгаш албан черлери;

күрүнениң көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас үлетпүр, транспорт бүдүрүлгелери, өске-даа кооператив, хөй-нииты бүдүрүлгелери, организациялар болгаш албан черлери;

ССРЭ-ниң хамаатылары.

ССР Эвилелиниң хоойлу-дүрүмүнде көрдүнген таварылгалар болганда, черни оон өске организацияларның болгаш кижилерниң ажыглалынга база тыпсып берген туруп болур.

8 чүүл. Черни халас ажыглаары

Колхозтарга, совхозтарга, өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нииттиң бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, албан черлеринге болгаш ССРЭ-ниң хамаатыларынга черни халас ажыглаар кылдыр тыпсыр.

9 чүүл. Черни ажыглаарының хуусаалары

Черни хуусаа чокка азы түр ажыглаары-биле тыпсыр.

Баш удур доктааткан хуусаа чок чер ажыглалын хуусаа чок (доктаамал) деп санаар.

Колхозтарның ажыглап турар черин оларга хуусаа чокка ажыглаары-биле азы мөңгези-биле быжыглаар.

Черни түр ажыглаары кыска хуусаалыг—үш чыл чедир болгаш узун хуусаалыг — үш чылдан он чыл чедир боор болур. Бүдүрүлгеге эргежок чугула апарган таварылгада ол хуусааларны кыска болгаш узун хуусаалыг түр ажыглаарынга дүүшкен хуусаалардан ашпас үеге узаткан туруп болур.

Эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмнери чер ажыглалының чамдык хевирлериниң талазы-биле үр хуусаалыг ажыглалдың оон узун хуусаазын, ынчалза-даа 25 чылдан ашпас хуусааны доктааткан туруп болур.

10 чүүл. Черни ажыглалга тыпсырының чуруму

Чер участоктарын ажыглалга тыпсырын тускайлап бээриниң чурумун ёзугаар боттандырар.

Чер участоктарын тускайлап бээрин эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң азы автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң доктаалдарынга, бир болза ажылчы чоннар депутаттарының чогуур Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпиринге үндезилээш, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнүң доктааткан чурумун ёзугаар чорудар. Чер участоктарын тыпсыр дугайында доктаалдарга азы шиитпирлерге оларны тускайлап бээриниң сорулгаларын база черни ажыглаарының кол негелделерин айтыр.

Өске чер эдилекчизиниң ажыглалында турар чер участогун тыпсырын ол участокту бо Үндезиннерниң 16 чүүлүнде көрдүнген чурум ёзугаар хавырып алган сөөлүнде чорудар.

Доктааттынган чурум ёзугаар көдээ ажыл-агыйның хереглелинге таарыжыр деп көрдүнген черни хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, организацияларынга болгаш албан черлеринге берген турар ужурлуг.

Үлетпүр бүдүрүлгелерин, чурттаалга объектилерин, демир-орук болгаш автомобиль оруктарын, электри дамчыдылга шугумнарын, магистральдыг хоорза дамчыдылгаларын тударынга, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйжы эвес өске-даа хереглелдерге көдээ ажыл-агый сорулгаларынга ажыглаар ийикпе көдээ ажыл-агыйга таарышпас черни, азы куду шынарлыг көдээ ажыл-агый черлерин тыпсыр. Айыттынган сорулгаларга чер участоктарын күрүнениң арга-ыяш фондузунуң черинден тыпсырда колдуунда ыяш-биле шыптынмаан азы чадаң үнүштерлиг болгаш чавыс үнелиг ыяштарлыг черлерниң күселиинден чорудар. Ажыктыг казар байлактар чыдар шөлдерге тудуг кылырынга чер участогун күрүнениң даг байлааның хайгаарал органнары-биле чөпшээрежилге ёзугаар тыпсыр. Электри дамчыдылга, харылзаа шугумнарын болгаш өске-даа коммуникацияларны колдуунда оруктарның, туруп турар трассаларның болгаш өскелерниң-даа унун дургаар чорудар.

Тыпсып берген чер участогун ол участоктуң бодунга (кыдынынга) чер тургузуунуң чогуур органнары кызыгаар тургускуже база черни эдилээр эргени шынзыдып турар документини бергиже чедир ажыглап кирерин хоруур.

Колхозтарның, совхозтарның болгаш өске-даа чер ажыглакчыларының чер ажыглаар эргезин күрүнениң чер ажыглаар эрге тыпсыр актылары-биле шынзыдар. Актыларның майыктарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

Черни түр ажыглаарының чурумун кылырын эвилел республикаларның хоойлулары доктаадыр.

11 чүүл. Чер ажыглакчыларының эргелери болгаш хүлээлгелери

Чер ажыглакчылары чер участоктарын оларга тывыскан сорулгаларынга ажыглаар эргелиг болгаш эки эдилээр хүлээлгелиг.

Ажыглалга берген чер участогу бүрүзүнүң сорулгага таарымчалыг байдалынга хамаарыштыр чер ажыглакчылары доктааттынган чурум ёзугаар дараазында чүүлдерге эргелиг:

чурттаалга, бүдүрүлге, культура-амыдырал болгаш өске-даа тудугларны база дериглелерни кылыр;

көдээ ажыл-агый культураларының тарылгазын, ыяш, кат-чимис, каасталга болгаш өске-даа тарымалдарны олуртуруп чорудар;

сиген шөлдерин, мал одарларын болгаш өске-даа хадыланнарны ажыглаар;

ажыл-агыйның хереглелинге чер участогунда бар ниити нептереңгей ажыктыг казар байлактарны, торфту болгаш суг объектилерин ажыглаар, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглалга киирер.

Чер ажыглакчыларының чедирген когаралы эгиттинген турар.

Чер ажыглакчыларының хажыттырган эргелери ССР Эвилелиниң болгаш эвилел республикаларының хоойлу-дүрүмүнде көрдүнген чурум ёзугаар катап тургустунган турар.

Чер ажыглакчыларының эргелери күрүнениң эрге-ажыктарынга, а ол ышкаш өске чер ажыглакчыларының эрге-ажыктарынга дүүштүр хоойлу ёзугаар кызыгаарлаттынган туруп болур.

Черни күш-ажылчы эвес олча-ажык тып алырынга ажыглаарын хоруур.

Чер ажыглакчылары оларга тывыскан чер участоктарын чогумчалыг ажыглаар, бодунуң участогунга кожазы чер ажыглакчыларының эрге-ажыктарын хажыдып турар хедеелиишкиннерни кылбас хүлээлгелиг.

Ажыктыг казар байлактар чыдар черлерни ажык азы казар арга-биле ажылдап кылып турар, геологразведка, тудуг азы өске-даа ажылдарны оларга түр ажыглаары-биле тывыскан көдээ ажыл-агый черлеринге азы арга-ыяш черлеринге чорудуп турган бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери боттарының күсели-биле ол чер участоктарын көдээ, ыяш азы балык ажыл-агыйынга таарымчалыг байдалга киирер, а үстүнде айыттынган ажылдарны өске черлерге чорудуп турда — ол черлерни ажыглаар таарымчалыг байдалга эдер хүлээлгелиг. Чер участоктарын ажыглалдыг байдалче киирерин ажыл чоруп турда-ла, а ол болдунмас болза — ажылдарны доосқан сөөлүнде чыл дургузундан орай эвесте чорудар.

Үлетпүр болгаш өске-даа тудугларны боттандырып турар, ажыктыг казар байлактарның чыдар черлерин ажык арга-биле ажылдап кылып турар, а ол ышкаш хөрзүн шывыын үрээри-биле холбашкан өске-даа ажылдарны чорудуп турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр каъдын черни чаарты культуржударынга база эвээш продуктулуг ажыглал черлериниң үнүш-дүжүткүрүн бедидер сорулгага ажыглаары-биле аңгылаар болгаш кадагалаар хүлээлгелиг.

12 чүүл. Черни дагын ажыглаары

Колхозтар, совхозтар, өске-даа бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери хоойлуда доктааттынган таварылгада оларга быжыглаан черден чер участоктарын дагын ажыглалга тыпсып болур.

Черни дагын ажыглаарының чуруму болгаш негелделери бо Үндезиннерниң 25, 27, 28, 41, 42 болгаш 43 чүүлдерин, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның өске-даа хоойлу-дүрүмүн ёзугаар тодараттынар.

13 чүүл. Черниң камгалалы болгаш хөрзүннүң үнүш-дүжүттүүн бедидери

Чер ажыглакчылары хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидер талазы-биле эң ажыктыг хемчеглерни чорудар, хөрзүннүң хатка болгаш сугга үредир чорууну чайладыр талазы-биле организас-ажыл-агыйжы, агротехниктиг, арга-мелиоративтиг болгаш гидротехниктиг комплекстиг хемчеглерни боттандырар, черниң кужурланырын, тулааланырын, бокталырын, оларга бок үнүштерниң өзерин, а ол ышкаш хөрзүннүң байдалын баксырадып турар өске-даа чорудулгаларны болдурбас хүлээлгелиг.

Черни үндезини-биле экижидеринче угланган мелиорация болгаш чер камгалалының, хову камгалаар ыяш өстүрүлгезиниң талазы-биле хемчеглер, хөрзүннүң хатка, сугга үредиири-биле демисел болгаш өске-даа хемчеглер улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң күрүне планнарынга көрдүнген турар болгаш чогуур министерстволар, ведомстволар болгаш чер ажыглакчылары боттандырар.

Көдээ ажыл-агыйга таарымчалыг, ылаңгыя суггаттыг болгаш кургатткан черлер тускай камгалалга турар. Көдээ ажыл-агыйга угланыышкынныг черлерни ажыглап турар колхозтар, совхозтар, өске-даа бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери черни камгалаар, катап тургузар болгаш хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидер хүлээлгелиг.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнге чер камгалалының, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидериниң болгаш ажыглаттынмайн турар черлерни көдээ ажыл-агыйның сайгарылгазынга киирер талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга идиг берип турар чер ажыглакчыларын материал талазы-биле деткиириниң хемчеглерин доктааткан туруп болур.

14 чүүл. Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң чер ажыглаар эргезин соксадыр барымдаалары

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң ажыглаары-биле оларга тывыскан черлерин ажыглаар эргезин мындыг таварылгаларга дүүштүр долузу-биле азы кезик-чамдыызын соксадыр:

1) чер участогун хереглевес апарганда;

2) чер участогун тывыскан хуусаазы эрткенде;

3) бүдүрүлге, организация азы албан чери дүшкенде;

4) күрүнениң болгаш хөй-нииттиң өске хереглелдеринге чер участогун алыры эргежок чугула боор келгенде;

5) тывыскан чер участогун ийи чыл дургузунда улаштыр шиңгээдип албаанда.

Черни ажыглаары ону тывыскан сорулгага дүүшпээн таварылгада чер ажыглаар эргени база соксадып болур.

Эвилелдешкен республикаларның чер дүрүмнери бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң чер ажыглаар эргезин соксадырының өске-даа барымдааларын көрген туруп болур.

15 чүүл. Хамаатыларның чер ажыглаар эргезин соксадырының барымдаалары

Тывыскан чер участогун ажыглаарынга хамаатыларның эргезин чогууру-биле дараазында таварылгаларда бүрүн азы чамдык кезиктеп соксаткан турар ужурлуг:

1) чер участогун ажыглаарындан эки тура-биле ойталаанда;

2) чер участогун тывыскан хуусаазы доозулганда;

3) өрегениң азы өг-бүлениң бүгү кежигүннери доктаамал чурттаары-биле өске черже көшкенде;

4) ажыглал үлегин холбаштырып тывыскан күш-ажылчы харылзаалар соксаанда, бир эвес ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде оон өскээр көрбээн болза;

5) өрегениң азы өг-бүлениң бүгү кежигүннери өлгенде;

6) күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге чер участогун алырының эргежок чугулазы тургустунуп келгенде.

Чер участогун ажыглаар эргени бо Үндезиннерниң 50 чүүлүнде көрдүнген үүлгедиишкиннерни хамаатының үүлгеткен таварылгазында, а ол ышкаш чер участогун ийи чыл дургузунда ажыглаваан азы ону тывыскан сорулгага дүүштүр ажыглавас болза соксадып болур.

16 чүүл. Күрүне азы хөй-ниити хереглелдеринге черни хавырып алырының чуруму

Күрүне азы хөй-ниити хереглелдеринге чер участогун азы ооң кезиин хавырып алырын эвилелдешкен республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, автономнуг республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга, азы ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде доктааткан чурумну ёзугаар ажылчы чоннар депутаттарының чогуур Советтериниң күүсекчи комитединиң шиитпиринге үндезилээш чорудар.

Колхозтарның, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң ажыглалында турар черлерден, культура азы эртем ужур-дузалыг черлерден чер участоктарны хавырып алырын чүгле онза эргежок чугула апарган таварылгада чөпшээрээр.

Суггаттыг болгаш кургаткан черлерни, тарылга черлерин, хөй чылдыг чимис олуртулгаларлыг болгаш виноградтыг чер участоктарын көдээ ажыл-агыйжы эвес хереглелдерге хавырып алырын, а ол ышкаш бирги бөлүктүң суг камгалаан болгаш арга-ыяштыг черлерни ыяш ажыл-агыйын чорударынга холбашпаан сорулгаларга ажыглаары-биле хавырып алырын чүгле онза таварылгаларда болгаш эвилелдешкен республиканың чүгле Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле чорудар.

Көдээ ажыл-агыйжы эвес хереглелдерге чер участоктарын хавырып алырынга сонуургалдыг бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери объектини турар черин болгаш алыр деп турар шөлдүң чижек хемчээлдерин төлевилел ажылдарын эгелээриниң мурнунда чер ажыглакчылары-биле болгаш черниң ажыглалы дээш күрүне контролюн боттандырып турар органнар-биле баштай дугуржур хүлээлгелиг.

Колхозтарның ажыглалында турар черлерден участоктарны алырын чүгле колхоз кежигүннериниң ниити хуралдарының азы төлээлекчилер хуралдарының чөпшээрээни-биле чорудуп болур, а эвилел азы республика чагыргазында турар совхозтарның, өске-даа күрүне, кооператив, хөй-ниити бүдүрүлгелериниң, организацияларның, албан черлериниң ажыглалында турар черлерден чер участоктарын хавырып алырын чер ажыглакчылары-биле дугурушканын болгаш ССР Эвилелиниң азы эвилелдешкен республикаларның чогуур министерстволары болгаш төп албан черлери-биле дугурушканын ёзугаар чорудар.

17 чүүл. Дилеп тывар ажылдарга чер участоктарын ажыглаарының чуруму

Геология-чурук, дилеп тывар, геодезия болгаш өске-даа дилеп тывар ажылдарны боттандырып турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери чер ажыглакчыларындан чер участоктарын албайн, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде доктааткан чурумну ёзугаар ол ажылдарны бүгү черлерге чорудуп болур. Айыткан ажылдарны эгелээр хуусааларын болгаш чорудар черин чер ажыглакчылары-биле дугуржуп алыр, а дугуржулга чедип алдынмаанда ажылчы чоннар депутаттарының район азы хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттери доктаадыр.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыткан ажылдарны чорудуп турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери ээлээн чер участоктарын оларны херектиг чүүлдерге ажыглаарынга таарымчалыг кылдыр боттарының күсели-биле эмгелээр хүлээлгелиг. Чер участоктарын ажыглаарынга таарымчалыг кылдыр эмгелээрин ажылдар чоруп турда боттандырар, а ону кылыры болдунмас болза, ажылдарны доосқан соонда ай хуусаадан орай эвес үеде күүседир, хөрзүннүң доңар үезин аңаа хамаарыштырбас.

18 чүүл. Чер участоктарын хавырып алганы-биле азы түр ажыглааны-биле болган когаралдарының орнун чер ажыглакчыларынга эгидери

Күрүне азы хөй-ниити хереглелдерге чер участоктарын хавырып алганы-биле азы чер участоктарын түр ажыглааны-биле холбаштыр чер ажыглакчыларынга чедирген когаралдарның орнун эгидер ужурлуг.

Когаралдарның орнун эгидерин чер участоктарын тускайлап алган бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылаан дүрүмүн ёзугаар чорудар.

19 чүүл. Көдээ ажыл-агыйжы эвес хереглелдерге черлерни хавырып алганы-биле холбаштыр көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириниң орнун эгидери

Көдээ ажыл-агыйның ажыктыг чер участоктарын тудугга азы көдээ ажыл-агыйжы эвес хереглелдерге тускайладып алган бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери чер участоктарын алганы-биле холбаштыр көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириниң орнун (бо Үндезиннерниң 18 чүүлүн ёзугаар чер ажыглакчыларынга когаралдарның орнун эгидеринден аңгыда) эгидер.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириниң эгидер ужурлуг орнунуң хемчээлдерин болгаш доктаалып тодарадыр чурумун, а ол ышкаш чогуур хөреңгилерни ажыглаарының чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

20 чүүл. Черлерни ажыглаарынга күрүне контролю

Бүгү черлерни ажыглаарынга күрүне контролюнуң сорулгазы болза чер хоойлу-дүрүмүн, черлерни ажыглаарының чурумун, черлерни чөп ажыглаар болгаш камгалаар сорулга-биле чер кадастрын болгаш чер сайгарылгазын шын чорудары министерстволарның, төп албан черлериниң, күрүне, кооператив, хөй-ниити бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң, а ол ышкаш хамаатыларның сагыырын хандырары болур.

Бүгү черлерни ажыглаарынга күрүне контролюн ажылчы чоннар депутаттарының Советтери, оларның күүсекчи болгаш башкарыкчы органнары, а ол ышкаш ол дугайында тускай төлээлеткен күрүне органнары ССР Эвилелиниң хоойлу-дүрүмүнде доктааткан чурумну ёзугаар боттандырар.

II бөлүк

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙГА АЖЫГЛААР ЧЕРЛЕР

21 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер

Көдээ ажыл-агыйның хереглелинге тывыскан азы ол сорулгаларга көрдүнген бүгү-ле черлерни көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер деп санаар.

Көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлерни социалистиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, организациялары болгаш албан черлери көдээ ажыл-агыйны хөгжүдериниң планнарынга дүүштүр, көдээ ажыл-агый продуктуларынга улус ажыл-агыйының өзүп турар хереглелдерин хандырар сорулгалар-биле ажыглап турар.

Эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле көрдүнген онза эргежок чугула таварылгалардан аңгыда, суггаттыг болгаш суун кургаткан черлерниң, тараа шөлдериниң, хөй чылдарда үнер үнелиг кат-чимистиг ыяштар болгаш виноградниктер олурткан черлерниң, а ол ышкаш бедик продуктулуг өске-даа черлерниң шөлдерин эвээжедирин, ооң иштинде оларны шоолуг эвес продуктулуг черлер кылырын болдуруп болбас.

22 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга херектиг черлерни ажыглалга тыпсыры

Көдээ ажыл-агыйга херегзээр черлерни хуусаа чокка ажыглаары-биле тыпсыр черлер болза:

колхозтарга, совхозтарга, күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый, кооператив, хөй-ниити бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга — көдээ ажыл-агыйны чорудары-биле;

эртем-шинчилел, өөредилге болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый албан черлеринге — шөлдерге шинчилелдерни чорудары-биле, эртемниң болгаш мурнакчы дуржулганың чедиишкиннерин көдээ ажыл-агый практиказынга хереглээри-биле болгаш нептередири-биле, а ол ышкаш бүдүрүлге сорулгаларынга;

көдээ ажыл-агыйжы эвес бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге — дузалал көдээ ажыл-агыйны чорудары-биле;

хамаатыларга — хөлезилекчи күш-ажыл хереглевейн, боттуң ажыл-агыйын чорудары-биле.

Эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде доктааттынган чурумнар болгаш негелделер ёзугаар коллективтиг сад ажылын болгаш огород ажылын чорудары-биле чер участоктарын бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге берген туруп болур.

Бо чүүлде айыттынган, хуусаа чок ажыглаары-биле тывыскан черлерден аңгыда, чер ажыглакчыларынга черни түр ажыглаары-биле-даа тывыскан туруп болур.

Ажыл-агыйларны улгаттыр каттыштырганда болгаш бичеледир үскенде, чер ажыглакчыларының аразынга черни чаарты хуваганда колхозтарның, совхозтарның, күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, а ол ышкаш эртем-шинчилел, өөредилге-дуржулга болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый албан черлериниң ажыглап турар черлериниң кызыгаарын болгаш хемчээлдерин өскертирин чер сайгарылгазының чогуур чурум ёзугаар бадылаттынган, эртемге үндезилеттинген төлевилелдеринге үндезилеп чорудуп болур.

23 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга херектиг черлерни ажыглаарының талазы-биле чер ажыглакчыларының хүлээлгелери

Көдээ ажыл-агыйга херектиг черлерни ажыглап турар колхозтар, совхозтар, өске-даа бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери эртемниң база мурнакчы дуржулганың чедиишкиннеринге үндезилээш, ук черниң байдалдарын барымдаалааш, мындыг чүүлдерни кылыр хүлээлгелиг:

1) хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидериниң болгаш черлерни чогумчалыг ажыглаарының талазы-биле тодаргай хемчеглерни организас-ажыл-агый планнарынга болгаш бүдүрүлге-саң планнарынга баш удур көөр;

2) зонаның байдалдарынга болгаш ажыл-агыйның специализациязынга дүүштүр чер ажылының эң-не үре-түңнелдиг системазын, ажыл-агыйның адырларының экономика талазы-биле ажыктыг холбаштырылгазын шиңгээдип алыр, тарылга ээлчештирилгезин киирер болгаш шиңгээдип алыр, ажыглаттынмайн турар черлерни көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыглаар;

3) суггарылганы, тулааларны кургадырын болгаш черлерни суглаңдырарын хөгжүдер, сиген шөлдерин болгаш мал одарларын экижидер, хөрзүнге чугай болгаш гипс төгерин чорудар;

4) хөрзүннү хат, суг үрээр, черниң тулааланыр болгаш кужурланыр чорууунга удур хемчеглерни алыр, хову камгалалының ыяштыг куржагларын олуртурун, элезиннерге, чоогаларга болгаш кадыр ийилерге ыяш тарырын чорудар, хөрзүннүң бокталыр чорууун болдурбас;

5) көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черлеринден даштарны, чадаң үнүштерни аштаар, бок үнүштер-биле, көдээ ажыл-агый үнүштериниң үрегдекчилери-биле болгаш аарыглары-биле демиселди чорудар.

24 чүүл. Колхозтарның ниити ажыглал черлери болгаш кодан кавызының черлери

Күрүне актызын ёзугаар хуусаа чок (мөңгези-биле) ажыглаар кылдыр колхозка берип каан черлер ниити ажыглалдың болгаш кодан кавызының черлеринден тургустунар. Кодан кавызының черлери ниити ажыглалдың черлеринден аңгылаттынган болур.

Колхозтар Уставында көрдүнген нормалар ёзугаар колхозчу өрегелерге чер участоктары тыпсырынга кодан кавызының черлери чедишпес болза, колхозтуң кежигүннериниң ниити хуралының азы төлээлеттиргеннерниң хуралының шиитпири-биле ниити ажыглалдың черлериниң күсели-биле кодан кавызының черлериниң шөлүн улгаттырып болур, ук шиитпирни ажылчы чоннар депутаттарының область (край) Совединиң күүсекчи комитеди, автономнуг республиканың Министрлер Чөвүлели, а область хуваалдазы чок республикаларга — эвилелдешкен республиканың Министрлер Чөвүлели бадылаар.

Колхозтарда быжыглап каан черлерни ажыл-агыйның иштинге ажыглаарын бо Үндезиннерге, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның өске-даа хоойлу-дүрүмүнге дүүштүр, колхозтуң Уставынга үндезилеп боттандырар.

25 чүүл. Кодан кавызының чер участогунга колхозчу өрегениң эргези

Колхозтуң Уставында көрдүнген чурумну болгаш нормаларны ёзугаар тыпсыр кодан кавызының чер участогун колхозчу өреге бүрүзү алыр эргелиг.

Өрегениң күш-ажыл кылып шыдаар кара чаңгыс кежигүнү ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде чогуур хуусаалыг шериг албаны эрттирип турар, азы соңгулдалыг албан-ажылда турар, өөренип турар, колхозтуң дугуржулгазы-биле азы организастыг чылда чуруму-биле түр үеде өске ажылче шилчээн, а ол ышкаш колхозчу өрегениң составында чүгле назы четпээннер арткан болза, колхозчу өрегелерниң кодан кавызының участогун алыр эргези хевээр артар.

Назылап кырааның азы инвалид болганының уламындан бүгү кежигүннери күш-ажыл кылып шыдавас апарган колхозчу өрегелерниң кодан кавызының участогун алыр эргези хевээр артар.

Колхозтуң Уставынга дүүштүр колхозчу өрегелерге оларның малының одарладыр черни тускайлап берип турар.

26 чүүл. Совхозтарның болгаш күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң кодан кавызының черлери

Көдээ ажыл-агый хереглелдеринге ажыглаары-биле совхозка азы күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге, организациязынга болгаш албан черинге берген черлерден ажыл-агыйның иштики чер сайгарылгазының бадылаттынган төлевилелинге дүүштүр, эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде доктааттынган хемчээлдерге ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга бээр кодан кавызының чер участоктарын тускай аңгылааш, кызыгаарын айтыр.

Кодан кавызының участоктары-биле ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны хандырарынга кодан кавызының черлери чедишпес болза, ажыл-агыйларның удуртукчуларының дилээн ёзугаар, ажылчы чоннар депутаттарының область (край) Совединиң күүсекчи комитединиң, автономнуг республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, а область хуваалдазы чок республикаларга — эвилелдешкен республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чөпшээрели-биле ол черлерниң шөлүн улгаттырган туруп болур.

27 чүүл. Совхозтарның ажылчыннарынга болгаш албан-хаакчыларынга база көдээ черде чурттап турар өске-даа хамаатыларга кодан кавызының чер участоктарын тыпсыры

Совхозтар болгаш күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, организациялары болгаш албан черлери кодан кавызының участоктарын азы ногаа тарыыр черлерни ол сорулгаларга көрдүнген черлерден доктаамал ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга, а ол ышкаш көдээ черде ажылдап, чурттап турар башкыларга, эмчилерге болгаш өске-даа тускай эртемниглерге тыпсыр.

Колхозтуң кежигүннериниң ниити хуралының азы төлээлеттиргеннерниң хуралының шиитпири-биле колхоз көдээ черде чурттап база ажылдап турар башкыларга, эмчилерге болгаш өске-даа тускай эртемниглерге кодан кавызының чер участогун тыпсыр.

Колхозтарда, совхозтарда, күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде, организацияларында болгаш албан черлеринде кодан кавызының хостуг чер участоктары бар болза, колхозтуң кежигүннериниң ниити хуралының азы төлээлеттиргеннерниң хуралының азы совхозтуң, бүдүрүлгениң, организацияның болгаш албан чериниң администрациязының шиитпирин ёзугаар кодан кавызының участоктарын көдээ черде чурттап турар ажылчыннарга, албан-хаакчыларга, пенсионерлерге болгаш инвалидтерге тывыскан туруп болур, ол шиитпирни ажылчы чоннар депутаттарының көдээ Совединиң күүсекчи комитеди бадылаар.

Бо чүүлде айыттынган ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар назылап кырааны-биле азы инвалид болганы-биле пенсияже шилчээнде, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хүрээлеңинге чогуур хуусаалыг шериг албаны эрттирери-биле барган азы өөренип турар ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның өг-бүлелеринге кодан кавызының участоктары мурнуку хемчээлдери-биле хевээр артар.

Бо чүүлде санаттынган, боттарының өнчүзүнде малдыг хамаатыларның категорияларынга мал кадарар чер участоктарын күрүне курлавырының, күрүнениң ыяш фондузунуң, хоорайларның, хоорай хевириниң суурларының черлеринден, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйга ажыглаары көрдүнмээн черлерден тыпсып бээр. Ындыг черлер чок болза, мал одарладыр черлерни колхозтарның, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң черлеринден доктааттынган чурум ёзугаар тускайлап бээр, ол участоктарны ажаап турганының база экижиткениниң талазы-биле чарыгдалдарны чер ажыглакчыларынга малдың ээлери төлеп бээр.

Хамаатыларның айыттынган категорияларынга сиген кезер чер участоктарын күрүне курлавырының, күрүнениң ыяш фондузунуң черлеринден, демир-орук болгаш чазагалыг оруктар чанында черлерден болгаш көдээ ажыл-агыйга ажыглаары көрдүнмээн өске-даа черлерден тыпсып бээр.

Чер участоктарын бээрин эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде доктааттынган чурумну болгаш нормаларны ёзугаар кылыр.

28 чүүл. Көдээ ажыл-агый черлериниң чер ажыглакчыларының өске чер ажыглакчыларынга түр ажыглаары-биле тыпсып бээриниң чуруму болгаш негелделери

Боттарында быжыглаан көдээ ажыл-агый черлериниң чамдыызын

(Төнчүзү 3-кү арында).

ССРЭ-ниң ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫ ХООЙЛУЖУДУП ХҮЛЭЭП АЛГАН

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧЕР ХООЙЛУЗУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

түр үеде ажыглавайн турар колхозтар, совхозтар, күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери болгаш организациялары ол черлерин ажыглап турар колхозтарга, совхозтарга болгаш өске-даа ажыл-агыйларга ажылчы чоннар депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң шиитпири-биле түр ажыглаар кылдыр берип болур. Чер участогун тодаргай хуусаада алган ажыл-агый черни ажыглаан үезинге дүүштүр ажыглаттынмаан чарыгдалдарны чер ажыглакчызынга эгидип бээр.

Бир ажыл-агыйның ажыглалдыг чериниң чамдызын өске ажыл-агыйга доктаамал ажыглаары-биле дамчыдып бээрин бо Үндезиннерниң 10 чүүлүнде көрдүнген чурум-биле чорудар.

29. чүүл. Хуу тараачын ажыл-агыйларның чер ажыглаары

Чамдык районнарда бар болуп турар хуу тараачын ажыл-агыйлар эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле доктааткан чурумну болгаш нормаларны ёзугаар көдээ ажыл-агыйны чорудары-биле оларга берген шөл участоктарын болгаш кодан кавызының черлерин ажыглап турар.

III бөлүк

ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ (ХООРАЙЛАРНЫҢ, ХООРАЙ ХЕВИРЛИГ СУУРЛАРНЫҢ БОЛГАШ КӨДЭЭНИҢ ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРИНИҢ) ЧЕРЛЕРИ

30 чүүл. **Хоорайлар черлериниң составы**

Хоорайлар черлеринге хоорайның кызыгаарының иштинде турар бүгү черлер хамааржыр.

Ол черлерниң составынга кирерлер болза:

1) хоорайның тудуг кылып турар черлери;

2) нийти ажыглалдыг черлер;

3) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар болгаш өске-даа ажыглалдыг черлер;

4) хоорайның ыяш ээлээн черлери;

5) демир-оруктуң, суг, агаар, хоолай-дамчыдылга, транспорттуң даг үлетпүрүнүң черлери болгаш өске-даа.

31 чүүл. **Хоорайлар черлерин ажыглаарының чуруму**

Хоорайның кызыгаарының иштинде бүгү черлер ажылчы чоннар депутаттарының хоорай Советтериниң эргезинге турар.

Хоорай кызыгаарын, хоорайларның девискээриниң ажыл-агыйжы чер сайгарылгаазын доктаадырының болгаш өскертириниң, чер участоктарын тыпсырының болгаш дедир алырының база оларны ажыглаар негелделерниң чурумун эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү, а бо Үндезиннерниң 30 чүүлүнүң 3—5 пунктуларында айыткан чер ажыглалының чурумун — ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү тодарадыр.

32 чүүл. **Хоорай кызыгаарының иштинде колхозтарның болгаш совхозтарның чер ажыглалы**

Колхозтарның нийтиге ажыглаар черлерин, совхозтарның болгаш өске-даа күрүнениң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң хоорайның кызыгаарының иштинде болгаш тудуг азы хоорайның планнаашкынын база тудуунуң төлевилелин ёзугаар чаагайжыдылга кылбас черлерин оларга хуусаа чокка ажыглаар кылдыр бижиглээр.

Ол черлерге чуртталга, культура-амыдырал, бүдүрүлге тудугларын болгаш дерилгелер тударын ажылчы чоннар депутаттарының хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттериниң чөпшээрели-биле чорудар.

33 чүүл. **Хоорайларда тудуг өнчү эргезинче шилчээнде чер участогун ажыглаар эргениң шилчиири**

Хоорайларның черлеринге тудугунуң өнчү эргезинче шилчээн үезинде чер участогун азы ооң чамдык кезиин ажыглаарының эргези база-ла эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнде доктааттынган чурум ёзугаар шилчиир.

34 чүүл. **Хоорай чанының черлери болгаш ногаан зоналар**

Хоорайның девискээрин калбартырынга курлавыр болур база чаагайжыдылга-биле болгаш хоорай ажыл-агыйын таарымчалыг тургузары-биле холбашкан эргежок чугула дерилгелерни таарыштыр тургузарының болгаш тударының чери болур хоорай кызыгаарының даштында черлерни, а ол ышкаш камгалал болгаш санитар арыг-шевер хүлээлгелерин күүседип турар ыяш, парктар болгаш өске-даа олурткан ногаан үнүштер ээлээн болгаш хоорай чонунуң дыштанылгазының чери болур черлерни хоорай чанынга база хоорайның ногаан зоназынга дүүштүр тускайлап үзер.

Хоорай чанының болгаш ногаан зоналарны тускайлап үзериниң, а ол ышкаш оларда черни ажыглаарының чурумун ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле доктаадыр.

35 чүүл. **Хоорай хевирлиг суурларның черлери**

Эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүн ёзугаар хоорай хевирлиг суурларның категориязынче киирген чурттакчылыг черлерниң (черлеринге) бо Үндезиннерниң 30, 31, 32, 33 болгаш 37 чүүлдериниң негелделери база хамааржыр.

Суур кызыгаарының иштинде бүгү черлер ажылчы чоннар депутаттарының суур Советтериниң эргезинде турар.

36 чүүл. **Көдээниң чурттакчылыг черлериниң черлери**

Көдээниң чурттакчылыг черлериниң черлеринге кызыгаар иштинде турар болгаш ол черлерге доктааткан бүгү черлер хамааржыр. Көдээниң чурттакчылыг черлеринге оларның моон соңгаар хөгжүүрүнге перспективазын барымдаалап тускайлаан черлерни чурттакчылыг черлерниң девискээр кызыгаарларын оларның планнаашкынынга база тудуг сайгарылгазынга дүүштүр тургузуп турган өске черлерден кызыгаарлап аңгылаар. Перспективаже хамаарыштырбаан көдээниң чурттакчылыг черлериниң черлерин иштики ажыл-агый чер сайгарылгазының чурумун ёзугаар өске черлерден кызыгаарлап аңгылаар.

Көдээниң чурттакчылыг черлериниң иштинге ажылчы чоннар депутаттарының көдээ Соведи болза бүгү чер участоктарын тыпсып турарынга контрольду боттандырар база колхозтарның, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлге черлериниң чер ажыглалының составынга кирбейн турар черлерден чер участоктарын тыпсыр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

Колхозтарга, совхозтарга болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге бижиглээн көдээниң чурттакчылыг черлериниң иштинде чер участоктарын олар чуртталга, культура-амыдырал, бүдүрүлге тудугларын болгаш дерилгелер тударынга, ол ышкаш бо Үндезиннерниң 24, 25, 26 болгаш 27 чүүлдери-биле, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның өске-даа хоойлу-дүрүмү-биле дүүштүр кодан кавызының чер ажыглалынга ажыглаарлар. Чуртталга, культура-амыдырал, бүдүрүлге тудугларын болгаш дерилгелерни ол черлерге таарыштыр тударын ажылчы чоннар депутаттарының көдээ Советтериниң күүсекчи комитеттериниң чөпшээрелин ёзугаар чорудар.

Көдээниң чурттакчылыг черлериниң улам ыңай хөгжүүрүнге перспективазын барымдаалап тускайлаан черлерниң девискээр кызыгаарларын доктаадырының база өскертириниң чурумун, а ол ышкаш көдээниң чурттакчылыг черлериниң черлерин ажыглаарының чурумун эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү тодарадып доктаадыр.

37 чүүл. **Чуртталга тудуу болгаш чайлаг тудуу кылыр кооперативтерге, а ол ышкаш хуузунда чуртталга тудуу кылыр хамаатыларга ажыглаары-биле чер участоктарын тыпсыры**

Чуртталга тудуу болгаш чайлаг тудуу кылыр кооперативтерге, а ол ышкаш хуузунда чуртталга тудуу кылыр хамаатыларга чер участоктарын чурттакчылыг черлерниң черинден, күрүне курлавырындан болгаш хоорайларның ногаан зоназының даштында турар күрүне фондузунуң черлеринден ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле доктааткан чурум болгаш негелделер ёзугаар тыпсыр.

IV бөлүк

ҮЛЕТПҮРНҮҢ, ТРАНСПОРТТУҢ, КУРОРТТАРНЫҢ, КАМГАЛАЛДЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ ЧЕРЛЕРИ БОЛГАШ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙГА ХАМААРЫШПАС ӨСКЕ-ДАА ЧЕРЛЕР

38 чүүл. **Үлетпүрнүң, транспорттуң, курорттарның, камгалалдыг черлерниң черлери болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас өске-даа черлер**

Бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге ажыглаары-биле оларга тускай онаашкан сорулгаларны (үлетпүр бүдүрүлге, транспорт, курорттар организастаар, камгалалдыг черлер болгаш оон өске-даа) боттандырарынга тыпсыр черлерни үлетпүрнүң, транспорттуң, курорттарның, камгалалдыг черлерниң болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас өске-даа черлер деп санаар.

Айыткан сорулгаларга тыпсыр чер участоктарының хемчээлин доктааттынган чурумда бадылаттынган нормалар-биле азы төлевилел-техниктиг документациялар-биле дүүштүр тодарадыр, а участоктарны үзүп бээрин оларны шиңгээдип ап турарының ээлчээн барымдаалап боттандырар.

Үлетпүрнүң, транспорттуң, курорттарның, камгалалдыг черлерниң болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас черлерни ажыглаарының, онза негелделер-биле чер ажылының зоназын (санитар камгалалының округу болгаш өске-даа) тургузарының чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң бадылааны ол черлер дугайында саавыр тодарадыр.

39 чүүл. **Курорттарның черлери**

Эмнээр ужур-дузалыг база эмнелге-курорт албан черлериниң ажыглалынга доктааткан чурум ёзугаар тывыскан кадыкшыдылга хемчеглерин организастаарынга таарымчалыг байдалдарлыг чер участоктары курорттарның черлеринге хамааржыр.

Чоннуң эмнениринге болгаш дыштанырынга эргежок чугула байдалдарны хандырарының эрге-ажыктарынга, ол ышкаш бүгү курорттарда бойдустуң эмнээр чүүлдерин камгалаар сорулга-биле санитар-камгалалының округтарын тургузар. Бойдустуң эм шынарлыг чүүлдерин болгаш чоннуң дыштанылгазынга таарымчалыг байдалдарны камгалаарынга ажыл-чорудулгазы дүүшпес бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге ол округтарның девискээринден ажыглаары-биле чер участоктары тыпсырын хоруур.

40 чүүл. **Камгалалдыг черлер**

Девискээриниң иштинде эртем азы культура талазы-биле онза үнелиг (кырының байдалы чаңгыс аай азы ховар, үнүш болгаш дириг организмнерниң таарыштынганы, геология талазы-биле ховар бүткени, үнүштерниң база дириг амытаннарның хевирлери болгаш оон-даа өске) бойдус черлерлиг, доктааткан чурум ёзугаар тускайлаан чер участоктарын камгалалдыг черлер деп санаар.

Камгалалдыг черлерниң бойдус комплекстерин үреп, чок болза эртем азы культура талазы-биле онза үнелиг чүүлдерлиг бойдус черлерин камгалаарынга хоралыг болуп турар кандыг-даа ажыл-чорудулганы камгалалдыг черлерниң девискээринге-даа, камгалалдыг черлерни долгандыр доктаадып тургускан камгалал зоналарының иштинге-даа хоруур.

41 чүүл. **Үлетпүр, транспорт, өске-даа көдээ ажыл-агыйжы эвес бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң черлерин көдээ ажыл-агый сорулгазынга тыпсыры**

Үлетпүр, транспорт, өске-даа көдээ ажыл-агыйжы эвес бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери боттарының ажыглавайн турар черлерин ажылчы чоннар депутаттарының район азы хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпирин ёзугаар колхозтарга, совхозтарга, өске-даа бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге болгаш хамаатыларга түр үеде ажыглаары-биле тыпсыр, ону ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле доктааткан чурумга база негелделерге дүүштүр ажыл-агый сорулгазынга ажыглаары-биле кылыр.

42 чүүл. **Албан черлеринге хамаарышкан черлерни үлээри**

Албан черлеринге хамаарышкан чер үлээн транспорттуң, ыяш ажыл-агыйының, ыяш үлетпүрүнүң, харылзааның, суг, балык, аңныыр ажыл-агыйының, а ол ышкаш улус ажыл-агыйының чамдык өске-даа адырларының ажылдакчыларының чамдык категорияларынга тыпсыр.

Чогуур министерстволарның болгаш ведомстволарның бүдүрүлгелериниң, организацияларының база албан черлериниң ажыглалында турар черлерден, а ындыг черлер чедишпес апарза, күрүне курлавырының черинден болгаш күрүнениң ыяш фондузунуң черлеринден аңгылап үзүп бээр.

Албан черлеринге хамаарышкан черлерден чер алыр эргелиг ажылдакчыларның категорияларының даңзызын, үлээр черлерниң хемчээлин, черни тыпсырының негелделерин болгаш оларны ажыглаарының чурумун эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле тодарадып доктаадыр.

V бөлүк

КҮРҮНЕНИҢ АРГА-ЫЯШ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ

43 чүүл. **Күрүнениң арга-ыяш фондузунуң черлери**

Арга-ыяш шыпкан, а ол ышкаш арга-ыяш шыппаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының хереглелдеринге тускайлаттынган черлерни күрүнениң арга-ыяш фондузунуң черлери кылдыр санаар.

Күрүнениң ыяш ажыл-агый бүдүрүлгелери, организациялары болгаш албан черлери ажылчы чоннар депутаттарының район азы хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттериниң шиитпирин ёзугаар боттарының ажыглалында күрүнениң арга-ыяш фондузунуң черлеринден ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш белеткээр үлетпүрнүң хереглелинде ажыглаттынмайн турар көдээ ажыл-агыйга ажыктыг черлерни колхозтарга, совхозтарга, өске бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге болгаш хамаатыларга түр ажыглаары, бир эвес ыяш ажыл-агыйының эрге-ажыктарынга дүгжүр болза, көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаар кылдыр оларга тыпсып бээр.

Күрүнениң арга-ыяш фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүн ёзугаар тодарадыр.

VI бөлүк

КҮРҮНЕНИҢ СУГ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ

44 чүүл. **Күрүнениң суг фондузунуң черлери**

Суг хөөлбектери (хемнер, хөлдер, суг шыгжамырлары, каналдар, иштики далайлар, девискээр суглары болгаш оон-даа өске), меңги доштар, гидротехниктиг болгаш суг ажыл-агыйының өске-даа дерилгелери ээлээн черлерни, а ол ышкаш суг хөөлбектериниң эрик кавызында камгалал зоналары кылдыр тускайлаан өске-даа черлерни күрүнениң суг фондузунуң черлери кылдыр санаар.

Күрүнениң суг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүн ёзугаар тодарадыр.

VII бөлүк

КҮРҮНЕ КУРЛАВЫРЫНЫҢ ЧЕРЛЕРИ

45 чүүл. **Күрүне курлавырының черлери**

Чер ажыглакчыларынга хуусаа чок азы үр хуусаалыг ажыглаар кылдыр тыпсып бердинмээн бүгү черлер болза күрүне курлавырының черлери болур.

Күрүне курлавырының черлерин колхозтарга, совхозтарга, өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нийти бүдүрүлгелеринге, организацияларынга болгаш албан черлеринге, а ол ышкаш хамаатыларга доктаамал азы түр ажыглаар кылдыр бо Үндезиннерниң 10 чүүлүнде көрдүнгениниң ёзугаар тыпсыр.

VIII бөлүк

КҮРҮНЕНИҢ ЧЕР КАДАСТРЫ

46 чүүл. **Күрүнениң чер кадастры, ооң тургустунар кезектери болгаш уг-шии**

Черниң курлавырларын ажыктыг ажыглаарын хандырар төлээде, күрүнениң чер кадастрын чорудар, ол болза черлерниң бойдус, ажыл-агый болгаш эрге байдалының дугайында ылап шынныг, эргежок чугула сан-медээлерни каттыштыр киирип турар.

Күрүнениң чер кадастры чер ажыглалдарын регистрастаанының, черлерниң сан болгаш шынар учёдунуң, хөрзүннерни бонитировкалааның болгаш черлерни экономика талазы-биле үнелеп көргениниң сан-медээлерин бодунда киирип турар.

Күрүнениң чер кадастрының сан-медээлери черлерни ажыктыг ажыглаарын болгаш оларны камгалаарын организастаарының, улус ажыл-агыйын планнаарының, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин таарыштыр сайгарарының болгаш специализастаарының, черлерни мелиорастаарының болгаш көдээ ажыл-агыйны химижидериниң, а ол ышкаш улус ажыл-агыйының черлерин ажыглаары-биле холбашкан өске-даа хемчеглерни боттандырарының сорулгаларынга бараан боop турар.

Чер кадастрын ССР Эвилелинге чаңгыс аай система ёзугаар күрүнениң күсели-биле чорудар. Күрүнениң чер кадастрын чорударының чурумун, кадастр документациязының майык-формаларын, кадастрның сан-медээлерин ылавылаарының болгаш чаартырының үе-хуусаазын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

IX бөлүк

КҮРҮНЕНИҢ ЧЕР САЙГАРЫЛГАЗЫ

47 чүүл. **Чер сайгарылгазы болгаш чер сайгарылгазының ажылдары**

Чер сайгарылгазы чер ажыглаарының талазынга күрүне органнарының шиитпирлерин боттандырарынче угланган күрүне хемчеглериниң системазындан тургустунган.

Күрүнениң чер сайгарылгазы черни эң четче, ажыктыг болгаш чогумчалыг ажыглаарын организастаар, чер ажылының культуразын бедидер болгаш черлерни камгалаар сорулгалыг.

Чер сайгарылгазы чер сайгарылгазының мындыг ажылдарындан тургустунар:

1) черниң оюк-деликтелирин болгаш черлер туружунда өске-даа таарымча чок байдалдарны чайладыры-биле чер ажыглалдарының чаа чурумнарын тургузар база бар турар чер ажыглалдарын чурумчудар; девискээр планнаашкынының схемаларын ёзугаар чер ажыглаарының кызыгаарларын тодаргайлаар болгаш өскертир;

2) экономика талазы-биле үндезилеттинген тарылга ээлчештирилгелерин тургузуп бээри-биле болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүгү ажыглал черлерин (сиген кезер шөлдерни, садтарны, одарларны, оон-даа өскелерни) таарыштыр тургузуп бээри-биле чергелештир колхоз, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, организацияларының, албан черлериниң девискээрлерин ажыл-агый иштинге организастаар база хөрзүн үрелиринге удур демиселдиң хемчеглерин ажылдап кылыр;

3) көдээ ажыл-агыйга болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа шиңгээдилгезинче киирер чаа черлерни илередир;

4) чер участоктарын үндүрүп бээр болгаш хавырып алыр;

5) хоорай девискээриниң, суур девискээриниң болгаш чурттакчылыг көдээ черлерниң девискээрлериниң кызыгаарларын тургузар болгаш өскертир;

6) топография-геодезия, хөрзүн, геоботаника шинчилелдерин болгаш өске-даа шинчилел, тывыышкын ажылдарын чорудар.

Төлевилел-шинчилел, чер картазының чурулгаларын тургузар, шинчилел ажылдары-биле катай чер сайгарылгазының ажылын күрүне күсели-биле чорудар. Чер сайгарарын күрүнениң чер сайгарылгазын тургузуп бээр органнары боттандырар.

48 чүүл. **Чер сайгарылгазының документилерин кылыры**

Чер сайгарылгазынга чер сайгарылгазының төлевилелдерин база бо Үндезиннерниң 10 чүүлүнде көрдүнген чер ажыглаар эрге тыпсырының документилерин тургузар.

Чер сайгарылгазының төлевилелдерин кылырда, аңаа сонуургалдыг чер ажыглакчыларының киржирин барымдаалаар болгаш доктааттынган хевирлиг кызыгаарлаашкын демдектерин чер ажыглалдарының кызыгаарларынга тургузары-биле чергелештир ук төлевилелдерни натураже (боттандырар черинче) бадылаан соонда шилчидер.

Чер сайгарылгазының чурумун ёзугаар колхозтар, совхозтар болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери девискээрин ажыл-агый иштинге ыяап-ла организастаар.

X бөлүк

ЧЕР ДУГАЙЫНДА МАРГЫЛДААЛАРНЫ ШИИТПИРЛЭЭРИ

49 чүүл. **Чер дугайында маргылдааларны шиитпирлээриниң чуруму.**

Колхоз, совхозтарның, өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нийти бүдүрүлгелериниң, организацияларының, албан черлериниң болгаш хамаатыларның аразында чер дугайында маргылдааларны эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, ажылчы чоннар депутаттарының край, область, округ, район, хоорай, көдээ, суур Советтериниң күүсекчи комитеттери эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнүң доктааткан чурумун ёзугаар шиитпирлээр.

Эвилелдешкен өске республиканың девискээринде чер ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле эвилелдешкен база бир республиканың колхоз, совхозтарының, өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нийти бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң маргылдааларын эвилелдешкен, сонуургалдыг респбликаларның дең эргелиг төлээлекчилеринден тургустунган комиссия көөр. Комиссия дугуржуглуг шиитпир үндүрбейн барган таварылгада болганда, айыттынган айтырыгларның талазы-биле маргылдааларны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели көөр.

Хоорайларның, хоорай байдалдыг суурларның черлеринде, ажылчы чоннар депутаттарының көдээ Советтериниң күүсекчи комитеттериниң чурттакчылыг көдээ черлерден тыпсып берип турар чер участоктарында амы-хуу тудугларны деңгэ ажыглап турарларның аразында нийти чер участогун ажыглаар чурум дугайында маргылдааларын судтар көөр.

Чер харылзаалары-биле холбашкан эт-хереңги маргылдааларын ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнүң доктааткан чурумун ёзугаар көөр.

XI бөлүк

ЧЕР ХООЙЛУЗУН ЧӨРЧҮП ҮРЭЭНИНИҢ ХАРЫСАЛГАЗЫ

50 чүүл. **Чер хоойлузун чөрчүп үрээниниң харысалгазы**

Күрүнениң чер хөреңгилиг турар эргезин шуут ийикпе чажыды-биле чөрчүп үрээш, чер участоктарын саткан, садып алган, өре-ширеге тудуп берген, салгап алыр өнчү болдурган, белекке берген, хөлезилээн, туразында орнашкан болгаш өске-даа кажарлаашкыннар дугуржуп кылган турар чоруктар — күш чок.

Мында айыткан кажарлаашкыннарны кылганынга база:

чер участоктарын туразында ээлеп алганынга;

черлерни ажыл-агыйжы эвес ажыглаанынга болгаш оларны күш-ажылчы эвес олча-ажык тывар сорулгалыг ажыглаанынга;

көдээ ажыл-агыйжы болгаш өске-даа черлерни үрээнинге, оларны бүдүрүлгеден үнер болгаш өске-даа артыкталыышкыннар-биле, боктуг суг агымнары-биле бокталдырганынга;

хат, суг үрегдээринден болгаш хөрзүннерниң байдалын баксырадыр өске-даа болуушкуннардан хөрзүннерни камгалаар база черлерни экижидер талазы-биле ыяап-ла күүседир хемчеглерни күүсетпээнинге;

түр ажыглаан черлерни ой-шаанда эгитпээнинге ийикпе оларны чогууру-биле ажыглаарынга таарымчалыг байдалдыг болдурар хүлээлгелерни күүсетпээнинге;

чер ажыглалдарының кызыгаар демдектерин чок кылганынга буруулуглар ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүнүң доктааткан чурумун ёзугаар кеземче ийикпе административтиг харысалгага онаажыр.

Чер хоойлузун чөрчүп үрээн чоруктарның өске-даа хевирлериниң ужурунда харысалганы ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүн ёзугаар база доктааткан туруп болур.

Кара туразында холгаарлал-биле ажыглаттынып турган чер участоктарын хамаарышкан ээлеринге эгидерде, дүрүм чок ажыглал үезинде үндүрген чарыгдалдарны төлевес.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дүрүмүн ёзугаар доктааттынган таварылгаларда, чер ажыглаарының чурумун үргүлчү үрээн чер ажыглакчыларының шын эвес ажыглап турган чер участоктарын хавырып алган туруп болур.

Чер хоойлузун чөрчүп үрээниниң түңнелинде таварыштырган когаралын бүдүрүлге черлери, организациялар, албан черлери болгаш хамаатылар төлээр хүлээлгелиг.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
Н. ПОДГОРНЫЙ.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң
Секретары М. ГЕОРГАДЗЕ.

Москва, Кремль, 1968 чылдың декабрь 14.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

САЛЫМ-ЧАЯАННЫ, СОРУК-КИРИИШКИННИ—ЧОНГА!

ма хөй янзы болгаш эгээртинмес. Ильичиге улустуң ынакшылын илергейлээн, ленинчи ажыл-херектиң өндүр чаагайын, ленинчи партияны йөрээген ыр, хор, кантата, симфония бисте эвээш эвес бар. Владимир Ильич Ленинниң идеяларын болгаш чагыгларын амыдыралга боттандырбышаан, Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле бистиң улузувустуң кылып турар аажок улуг ажылын боттарывыстың чогаалдарывыска хандыр болгаш бүгү талазы-биле көргүзер ужурлуг бис деп, илеткелчи демдеглээн.

Аңгы демисели, ийи делегейниң демисели чүгле намдавайн турар эвес, харын база улам-на чидигленип турар ындыг үеде чурттап турар бис дээрзин Т. Н. Хренников демдеглээн.

Империализм «шериг-политика талазы-биле авантюралары-биле чергелештир социалистиг чурттарга, коммунистиг болгаш бүгү демократтыг шимчээшкинге удур политиктиг болгаш идеологтуг хоралакчы демиселче улам улуг күженишкиннерин угландырып турар» деп, СЭКП ТК-ның апрель Пленуму демдеглээн. ТК-ның Пленумунуң кылган түңнелдерин сөөлгү айларның болуушкуннары бүрүн бадыткаан.

Буржуаз идеологияга удур шаап халдаашкынныг демиселди чорударынче бисти партия кыйгырган. Мынчангаш ол кыйгырыгга харыы кылдыр бистер, совет композиторлар, музыка эртемденнери, бүгү делегейге мынчаар чугаалаар бис: Шын оруктан бисти кым-даа тайзып шыдавас. Бис партия-биле, чон-биле бис!

Совет музыка чогаадылгазының хамааты, социал талазы-биле ужур-дузазының дугайын чугаалап турган, Т. Н. Хренников Төрээн чуртка чогаадылга талазы-биле бараан болурунуң үлегер-чижээн көргүзүп келген хоочун эштериниң аттарын сагындырган. Уран чүүлге Прокофьев, Маяковкий, Глиэр ,Шапорин, Дунаевский, национал школаларның үндезилекчилери—Палиашвили, Спендиаров, Гаджибеков оларның амыдыралы ындыг үлегер-чижек болган.

Бистиң үениң кижизи, баштайгы композитор, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атка төлептиг болган Дмитрий Шостаковичиниң амыдыралы болгаш чогаадылгазы ындыг үлегер-чижек болуп турар.

Т. Н. Хренников сөөлгү чылдарның чогаалдарының эң-не характерлиг шынарларын илереткен. Совет композиторларның чогаадылгазында шаган бээр оон үндезини болган тематиканың хөгжүүрү үргүлчүлевишаан. Ол болза революция, Ленин, партия, тайбың дээш демиселдиң темалары-дыр. Мооң-биле кады совет музыкада чаа овурлар, сюжеттер тургустунган.

Национал музыка культураларының төөгүзүнде чаа арыннар ажыттынып турар.

Ооң дараазында илеткелчи жанрларның, оларның эволюциязының, бот-боттарынга хамааржылгазының чогаадыкчы айтырыгларынга кичээнгейни мөөннээн.

Совет күрүнениң композиторлары социалистиг уран чүүлдүн тугун бедик-биле тудуп чоруур деп, илеткелчи демдеглээн. Бистиң музыкавыс делегей музыка культуразының ёзулуг авангарды болуп келген болгаш болуп-даа турар.

Т. Н. Хренников музыка эртеминиң болгаш критиканың ойнаар ужурлуг нийтилел ролюнуң дугайын чугаалаан.

Илеткелчи ооң дараазында совет композиторлар-ыраажыларның сорулгаларынга доктааган. Янзы-бүрү салгалдарның болгаш националдарның хөй бөлүк композиторлары чаа ырларны чогаадыры-биле идепкейлиг ажылдап турар. Ол идейлиг кижизидилгениң чугула чепсээ болур.

Илеткелиниң түңнелинде Т. Н. Хренников Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр чүс чылынга белеткел — композиторларның чугула кол сорулгазы болур дээрзин демдеглээн. Оларның хүн бүрүдеги бүгү ажыл-чорудулгазы ол белеткелге чагырткан турар ужурлуг. Бис дайынчы походта бис деп, илеткелчи чугаалаан. Ынчангаш бүгү-ле күштеривисти коммунизмниң музыка культуразын тургузар деп, буянныг болгаш хүндүлүг херекке бээр бис дээрзин Ленинниң улуг партиязынга даңгыраглап тур бис.

Массалыг музыка кижизидилгезиниң дугайында илеткелди кылыры-биле композитор Д. Б. Кабалевскийге сөс берген.

Уругларның болгаш аныяктарның эстетиктиг кижизидилгезиниң — бүгү улустуң эстетиктиг культуразының үндезининиң дугайын чугаалаан. Чуртта уругларның хүндүс болгаш кежээ өөренир дөрт муң сес чүс ажыг музыка школалары бар. Олардан аңгыда нийти эртем школаларының чанында хөй санныг музыка класстары болгаш бөлүктери, бөлгүмнер болгаш студиялар бар. Бистиң уругларывыстың болгаш аныяктарывыстың хор болгаш хөгжүм оркестрлери даштыкы чурттарга совет уран чүүлдүң бедик репетициязын улуг кижилерниң профессионал коллективтеринден дора эвес камгалап турар.

Бистиң чуртувуста музыка кижизидилгезиниң болгаш өөредилгезиниң системазының амыдыралчызын болгаш ханы угаазылалдыын бо бүгү база бадыткап турар. Ынчалза-даа ленинчи улуг чагыгларны амыдыралга бүрүн боттандырар төлээде ам-даа дыка хөй чүвени кылыр ужурлуг.

Илеткелчиниң бодалы-биле алырга, школачыларның эстетиктиг кижизидилгезин тургусканында улуг четпестер ам-даа бар.

Бо бүгү айтырыгларны эртемниң, литератураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларының чүгле кады күженишкиннери-биле шиитпирлеп болур. Бо талазы-биле музыкантыларга хандыкшылдыг, улуг болгаш харысалгалыг ажыл-чорудулганың аажок улуг делгеми ажыттынып турар.

Илеткелиниң түңнелинде Д. Б. Кабалевскийниң чугаалааны болза, чогаадылганы болгаш музыка эртемин хөгжүтпүшаан, практиктиг музыка кижизидилгезин, музыка-пропаганда ажыл-чорудулганы калбартып база сайзыраңгайжыдары-биле бүгү күженишкиннеривисти салыр бис. Ол дээрге бистиң хамааты хүлээлгевис, ынчангаш ону алдарлыы-биле күүседиринче чүткүүр бис!

Съезд бодунуң ажылын үргүлчүлеп турар.

Чойганмааның булуңу

ИЕНИҢ ЧОРГААРАЛЫ

...Зойка үш харлыг, Андрейка беш харлыг, дөрт кижи школада, ийи оол шеригде, үш кижи өглүг. Шупту он бир кижи.

Бис шайлап орар аравыста, Маадыр ие салаа базып санавышаан, ажы-төлүнүң мындыг ончалалын кылгаш, «четче ададым бе?» дээнзиг, өөнүң эр ээзи Моңгуш Комбужапче көрдү.

— Доозазы ол-ла-дыр харын — дээш, ашак, кадарчы кижи болгаш, шериг ээрибиле үрелдежи берди.

— Аъдың суггардың бе, ачай? — деп, алдыгы классчы Борис айтырганда, «мени-ле суггар, оглум, дээр ыйнаан бо» дээнзиг, улуг ала караан басты.

— Сигенин чип алган болза, кара сугдан барып суггарып эккел харын, оглум — деп, адазы билгензиг айбылады. Аът мунуксаан Борис, ижип олурган шайын бичии Андрейже суна каапкаш, эжикче хирт-ле диди.

Мында чогум кымнарга хамаарыштыр чугаа чоруп турарыл? Оларның дугайын номчукчуга таныштырар бодадым.

Бо болза Барыын-Хемчиктиң «Дөң-Терезин» совхозта инек кадарчызы Моңгуш Комбужап, ооң өөнүң ээзи — Маадыр ие, макталдыг ажылчын Моңгуш Ичиң оларның өг-бүлезиниң дугайы-дыр. Маңаа ол улуг өг-бүлениң кол кижизи — Маадыр ие Ичиң Седип-ооловнаның дугайын тускайлап көрээл.

Хамыктың мурнунда биче сеткилдии, кара чажындан тура ажылга дадыкканы-биле бо бөдүүн ие өскелерден черле элээн ылгалдыг. Ооң кылбаан ажылы барык чок: кадарчылап, кадыг алгы эттеп, улдуң сырып, ойбак чамап, паштаныи, хамык иштиң чымыжын ол эрткен. Көдээге коллективтиг амыдырал эгелээнде, харын ол чаңгыс улуг ажылче шилчээн. Хову бригадаларынга, тудуг участоктарынга шагның кайы-даа үезинде шай хайындырып, быдаа кылып, далган быжырып, чамдыкта харын-даа тараа соктап тургаш, ниитиниң чеменилгезинге бараан болуп келген.

Өг сыңмас ажы-төлүнүң башкылыы школа назы чедери билек, олар Ак, Алаш уннарын каггаш, суурже көжүп киргеннер. Ичиң Седип-ооловна суурга келгеш-даа кылыр иш муңзаваан: чаш салгалды өөредип кижизидериниң дарганы — школага аштакчылап киргеш, ам 5 чыл улаштыр ажылдап турар. Кежээ кижи каяа-даа макталдыг деп чугаалажыры ышкаш, Ичиң Седип-ооловна Дөң-Терезин сес чыл школазының коллективинге үргүлчү-ле мактадып, улугларның-даа, бичиилерниң-даа хүндүткелдиг кижизи апарган. Школада дежурный башкының демдеглел дептеринден мындыг одуругларны хөйнү номчуп болур:

...Школаның техниктиг ажылчыны Ичиң угбай тергиин эки ажылдаан: школа иштии арыг-силиг, класстар чылыг, эт-херекселден үрелген, читкен чүве-даа чок... Магалыг-дыр!

Коңганы кыңгырады этсиптер. Хамык өөреникчилер класстарже шуужуп кире бээр. Коридор ам шөлээн. Ынчан ол пөстүг швабра туткан Ичиң угбай шаланы далаш-биле чүлгүп, печкаларның хөрлээлиг көзүн шургугулай каап, соңгалар шилин чода туткулап, графиннерде ижер сугну солуй кудуп — чай алынмайн-на ажылдап чоруур.

Кичээлдер доозулган. Ичиң угбайның ажылдаары улам кедерээр: хуваалдалыг печкаларынга одаар ыяш, хөмүрнү кызыг-чай-даа чок дажыглаан турар, ооң соонда кежээки чуулда орайга дээр уламчылаар. Ол хире шөлээн чок ажылдаар хирезинде Ичиң Седип-ооловнаның «могап туруптум» деп хомудап турганын кажан-даа дыңнаваан бис — ажылга шыдамыы оон-на илдең.

Ажыл доозулза-даа ооң сеткили оожургавас: «демги кижи инекте болгай, оолдар дуңмаларынга от-көс салбаан боор ийне, өрт-халап кыпсыптар ийне!» деп дүвүрээзин-биле бажыңынче ол далаштыы сүргей маңнап олурар.

Бурят АССР-ден, Допдан чагаалар оларга бо-ла келир. Оларны Боризи азы Виктору авазынга номчуп-ла эгелээр, а иениң сеткили хайнып, өөрүшкүлүг дыңнап олурар.

«...Эргим ынак авам, ачам база дуңмаларым! Силерге солдатчы изиг байырымны чедирип олур мен! Менди-чаагай тур силер бе?.. Мен ыдыктыг хүлээлгемни эки күүседип, мактадып-даа тур мен...»

«...Экии, авай, ачай, дуңмаларым! Чер чуртувуста онза солун чүү-дүр?.. Виктор, кежээки школада сен бе, оол? Кызып өөренир херек!... Аваңарга эки дузалажып туруп көрүңер, мен удавас чеде бээр мен. Ужурашкыже менди-чаагай!..» Бо дээрге солдаттап турар ийи алышкының (Моңгуш Арбай-оол биле Моңгуш Темир-оолдуң) чагааларындан үзүндүлер-дир. Ындыг чылыг сөстүг чагаалар Ак-Довурактан. Абаза орук тудуундан авага база бо-ла келир.

Мындыг өөрүнчүг чагаалар алгаш, иениң чоргааралы хайнып, ажы-төлүнүң аас-кежии, Төрээн чуртунуң чечектелиишкини дээш, ам-даа эки ажылдаарын ол үр болгаш хандыр боданып келир.

Моңгуштарның бичежек, шевергин бажыңында эттеп, аяк-сава тус-тус туружунда, корум-чурумнуг. Мындыг байдал кирген кижиниң сеткилин чайгаар-ла өөртүп келир. Уругларның барык хөй кезии оолдар болза-даа, оларның аажызы кыстарзыг, авазы дег ажылгыр. Олар шупту шала, хеп, сава чуп билир, идик-хевин шевергин, силиг кеттинип шыдаар эки чаңчылдыглар. Уруглар кижизидилгезинге иениң ролю аажок улуг болуп келгенин ол чижектер безин тодаргай херечилеп турар-дыр.

Маадыр ие, макталдыг ажылчын Моңгуш Ичиңни таныывас кижи көргеш, ону он бир уругларның иези деп санаары берге, чүге дизе ол ам-даа аажок аныяксыг, адакбышкаа кончуг чиик.

Амгы аас-кежиктиг амыдыралды Коммунистиг партияның, Совет күрүнениң ленинчи национал политиказының ачызында чедип алганын Моңгуштарның найыралдыг улуг өг-бүлезиниң кежигүннери эки билирлер. Мынчангаш олар башкы Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болурун база төрээн Тываның 25 чыл оюн ажыл-ишке, өөредилгеге эки чедиишкиннер-биле демдеглеп шыдаар дээрзинге бүзүрээр бис.

А. ДОПЧАА,
Барыын-Хемчикте Дөң-Терезин сес чыл школазының башкызы.

Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» колхозунуң Даштыг-Тей сүт-бараан фермазы колхоз төвүнден чеди километр черде турар. Ында 238 инек бар. Ферманың дээре саанчылары саалда сезонунда инек бүрүзүнден чүс литр сүттү пландан артыкка саап алырын хүлээнген. Моңгуш Серен, Валентина Куулар, Чылбак Куулар болгаш өскелер-даа мурнакчылар боон турар. Ферманың коллективи алган хүлээлгезин чедиишкинниг күүседир дээш шудургу демисежип турар.

ЧУРУКТА: Моңгуш Серен.

С. ФЕОКТИСТОВТУҢ фотозу.

ДУРЖУЛГА СОЛЧУУШКУНУ

Чоокта Чөөн-Хемчик болгаш Барыын-Хемчик районнарның херээженнер ортузунга ажыл чорудар органнарының төлээлери Чадаанага дуржулга солужарының хуралын эрттирген. Аңаа Барыын-Хемчик биле Чөөн-Хемчик районнарда партия райкомнарының херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдистерниң эргелекчилери О. М. Орус-оол болгаш С. С. Куулар олар тус-тус районнарда херээженнерниң кылган ажылын түңнеп чугаалааннар.

Барыын-Хемчик районнуң «Большевик» колхозта херээженнер ниитилелге ажыктыг бүдүрүлгеде шуптузу киржип, ажыл-агый, культура тургузуушкунунга көскү чедиишкиннерни чедип алганы социалистиг чарыштың негелделерин күүседип турары солун. Социалистиг чарыштың күүселдезин херээженнер чөвүлели үргүлчү контрольдап, ооң дээштиин бедидер хемчеглерни ап турар.

Эрги-Барлык суурга чаш уруг төрүттүнгенин, аныяк өг-бүле тывылганын оларның алдарынга суурга ыяш тарып олуртуру-биле демдеглеп турар. Ол база-ла херээженнерниң саналындан төрүттүнген эгелээшкин.

Суурда ясли-садтың девискээри көрүштүг дериттинген. Участокта уруглар ойнаазын дээш азырал малдарның хевирлерин, бичии өглерни кылып тургускан.

Барыын-Хемчиктен келген аалчылар эштер Сединмаа, Малчын, Бойду, Чыртак олар «Барлык», «Шекпээр» совхозтарда, Ак-Довуракта херээженнерниң ажылының оларның күш-ажылчы идепкейиниң дугайында солун чүүлдерни чугаалаан. Ол бүгү бистиң Чөөн-Хемчик районга-даа, тус-тус черлерниң дуржулгазы Барыын-Хемчик районнуң колхоз, совхозтарынга ажыктыг болуру билдингир.

Бистиң районда база үлегерлиг ажылдап турар черлер бар. Чижээ, «Искра» колхозта херээженнерниң ажыл кылып шыдаар, кижилери шуптузу колхоз бүдүрүлгезинде хаара туттунган. Кышкы үеде херээженнер политөөредилге шугумунда идепкейлиг өөренип, В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болурунга уткуштур алган социалистиг хүлээлгелерни бүрүн күүседир дээш күжениишкинниг ажылдап турарын колхозта херээженнер чөвүлелиниң даргазы Вера Борбак чугаалап берген.

Дуржулга солчуру-биле келген эштер районнуң Ленин аттыг колхозка, «Чыраа-Бажы» совхозка чорааннар. Ленин аттыг колхозка келген аалчылар үш кезек черде херээженнерниң агитквартиралары-биле сүт-бараан фермазында саанчыларның, бызаа ажаакчыларының ажылы-биле таныжкан. Агитквартираларда херээженнер булуңу чөвүлелдиң ажыл планы, хана солуну бар.

«Чыраа-Бажы» совхозта херээженнер В. И. Ленинниң ынак чечектерин тарып өстүрерин шиитпирлээн. Аңаа таарзыр тускай черни белеткеп кылган. Ол дээрге пролетариаттың улуг баштыңчызының юбилейинге белектерниң бирээзи-дир. База бир сонуурганчыг чүүл — совхозта № 7 агитквартира. Ооң даргазы Маадыр ие Куулар Шончалай совхозта эң идепкейлиг ажылчыннарның бирээзи. 7-ги агитквартира шилчиир Кызыл тукту быжыг тудуп эки ажылдап турар. Уруглар кижизидер талазы-биле бодунуң дуржулгазын Маадыр ие аалчыларга чугаалаан.

М. БАРЫНДАЙ.

МУРНАКЧЫ ДААРАНЫКЧЫЛАР

Өвүрнүң «Кызыл тук» колхозта дааранылга мастерскаязында кыстар Саая Калдар, Лиза Ооржак чоннуң хүндүткелин чаалап ап, мурнакчы комсомолчуларның одуруунда киргеннер. Ус-шеверлерниң дугайында Саглының чурттакчы чону мактап турары таварылга эвес. Аныяк кыстар кандыг-даа моданың хептерин быжып даараарынга ёзулуг мастерлер апарганнар. Кылган ажылынга кызымак улус ылап-ла эки түңнелди чедип алыр дээрзи шын.

Комсомолчу кыстарның күзели каш чылдар бурунгаар боттанган. Саая Калдар даараныкчының ижин сонуургап чораан. Ооң күзели чоорту бүткен. Ол 1962—63 чылдарда Кызылга дааранылга курузун дооскаш, чурту Саглыже ажылдаары-биле чедип келген. Баштайгы хүннерде бергелер турган. Аңаа шевер кыс торулбаан. Чыл келген тудум-на ажылынга мергежип, ооң мастери апар чыткан. Школа дооскан чылындан эгелээш, ам бөгүнге чедир бодунуң чаңгыс чер чурттугларының сеткилин хомудадып көрбээн. Бо хире үениң иштинде чеже кижиниң хевин даарап бербээн дээр! Саанның кады ажылдап турар эжи Лиза Ооржак каш чылдар бурунгаар саанчылап турган. Ол бо ажылынга база багай эвес түңнелдерни чедип алган. Шаннадып, мактадып-даа турган. Лиза даараныырынга салымныг, шевер кыс. Харын оозун билгеш-ле боор он. Саая Калдар мастерскаяга кээп ажылдаарын сүмелээн. Дуржулгалыг даараныкчы Калдар Соржуевнаның ачы дузазы-биле ооң эжи Лиза Ооржак онаашкан ажылынга кызымаая көргүзүп, эки даараныкчыга санаттыра берген.

Ынчангаш Саглыда шевер кыстар мергежилин бедидер, чаа дуржулганы өөренир дээш, эвээш эвес ажылдарны кылып турарлар. Оларның буянныг үүлези чоңга өөрүшкүнү, аас-кежикти сөңнеп, амыдыралды каастап чоруур.

О. ДАЛБЫЙ.

Өөреникчиниң хүн демдеглели

Ниити билигниң 8 чыл болгаш ортумак школаларының 5—8 класстарының өөреникчилеринге ылап-ла долдурар хүн демдеглелиниң дептерин (дневниигин) чаңчыктырып кииргенинден бээр үр үе эрткен. Ынчалза-даа хүн демдеглелин школаларда чаңгыс аай, албан чүүл кылдыр ам-даа негевейн турар дугайын улуг эпчоксунуушкун-биле көрүп, бо талазы-биле бодумнуң бодалдарымны солуннуң арнынга чырыдып, башкылар, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары, ада-иелер-биле сүмележикседим. Бо чылын, мооң мурнундагы-даа өөредилге чылдарында бистиң районда өөреникчилерниң дневниктерин четчелээр, долдурар, хынаар ажылдар талазы-биле чугула ажыл ийиги чергениң херээ болуп, ала-чайгаарлаашкынче шилчий берген. Бистиң Чаа-Суур 8 чыл школазының башкылар коллективи өөреникчилерниң хүн демдеглелин четчелээр болгаш чогуур үезинде ону долдурарынче тус-тус эртемнерниң башкыларындан болгаш класс удуртукчузу башкылардан негелдени күштелдирген бис. Ол чүл дээрге башкы бүрүзү бодунуң эрттирген кичээлинге өөреникчи бүрүзүнүң алган демдээн ылап-ла салырын чаңчыктырган. Класс удуртукчулары неделя төнчүзүнде класстың бүгү өөреникчилериниң дневниктерин чыып алгаш, класс журналы-биле дүүштүрүп хынаар. Ол ышкаш үскен шактарны, озалдаашкыннарны демдеглээш, башкы бодунуң холунуң үжүүн салып турар. Ооң-биле кады дневниктиң шын, шевергин, чазыг чок, чогуур үезинде долдуртунган турарынче кичээнгейни доктаамал салып турар бис. Бо чорук өөреникчилерни бодунга шыңгыы негелделиг болурунга кижизидип турар.

Үе-шакты шын хуваап ажыглаарынга, онаалгаларны бот-ажылдарны чогуур үезинде күүседиринге дневник өөреникчилерге эң-не ажыктыг дузалакчы болуп турар. Дневник чүгле өөреникчиден негелдени күштелдирер эвес, бодунуң оглунуң, уруунуң өөредилгезин доктаамал хынап, хайгаараар талазы-биле ада-иениң харысалгазын база улгаттырар. Ынчангаш ада-иелер болгаш өске-да өөреникчиге хамаарышкан кижилер дневникти хүн бүрү көрүп, хынап турар ужурлуг.

Интернатта чурттап турар, күрүне хандырылгазында өөреникчилерниң дневниктерин төрелдериниң орнунга кижизидикчи башкылар доктаамал хынаар ужурлуг. Мынчангаш өөреникчиниң дневниги ооң быжыг билиглерни шиңгээдип ап, эки өөрениириниң база бир чугула кезээ болур-дур. Дневник дээрге өөреникчиниң билииниң деңнелин, чурумун көргүзүп турар көрүнчүк-түр.

Мону барымдаалааш, бистиң школаның башкылар коллективи өөреникчилерге быжыг болгаш ханы билиглерни бээрде, өске бүгү педагогиктиг болгаш методиктиг аргалар-биле чергелештир, өөреникчилерниң хүн демдеглелиниң дептерин бистиң ажылывыстың чарылбас кезээ кылдыр санап турар бис. Ынчалза-даа бо талазы-биле бисте ам-даа улуг четпестер бар. Чамдык өөреникчилерниң ада-иелери, төрелдери уруунуң, оглунуң, дуңмазының дневниктерин ай-айы-биле көрбес, хынавас чүүлдер хөй. Ооң уламындан чамдык өөреникчилер ада-иелериниң холунуң үжүүн боттары тудуп бижип алыр таварылгалар бар. Мындыг четпестерни эдип алырда ада-иелер болгаш башкыларның бир демниг, чаңгыс аай негелделиг болуру эргежок чугула.

Бистиң школага кожавыс Торгалыг ортумак школазындан шилчип келген өөреникчилерниң дневниктери чок болгулаар-дыр. Чоокта чаа Солчур 8 чыл школазынга семинар болган. Ол школада база-ла дневниктер барык-ла чок болуп турар болду. Мен аңаа база бодумнуң бодалымны чугааладым. 1968—69 өөредилге чылының эгезинде район башкыларының август чөвүлел хуралынга бо талазы-биле саналымны берген мен. Ынчалза-даа байдал эрги хевээр. Республиканың өске школаларында өөреникчилерниң хүн демдеглелдериниң талазы-биле байдал кандыгыл, ону дыңнаары база күзенчиг.

В. ШАРЫЙ-ООЛ,
өөредилге эргелекчизи.

делегей бо хүннерде

ПБФ Кол чөвүлелиниң сессиязы ажыттынган

БЕРЛИН. (СЭТА). Декабрь 16-да Берлинге Профэвилелдериниң Бүгү-делегей Федерациязының Кол чөвүлелиниң 18-ки сессиязы ажыттынган.

Сессияның хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киирген:

— Ажылчын аңгының социал-экономиктиг негелделериниң, тайбыңның болгаш национал хамаарышпас чоруктуң тиилелгези дээш база америк империализмниң Вьетнамда агрессиязын шуут соксадыр дээш делегей профэвилелиниң чаңгыс эвии хөгжүдериниң херээнге амгы байдалдарда ПБФ-ниң ажыл-чорудулгазы;

— Профэвилел кадрларын белеткээриниң херээнге ПБФ-ниң ажыл-чорудулгазы;

— Профэвилелдериниң 7-ги бүгү-делегей конгрезин чыылдырары болгаш аңаа белеткел;

Ревизия комиссиязының илеткели.

ПБФ-ниң даргазы Р. Битосси сессияны ажыткан.

Хостуг немец профэвилелдер каттыжыышкынының Төп баштаар чериниң даргазы Г. Варне ГДР-ниң ажылчы чоннарының болгаш профэвилелдериниң өмүнээзинден сессияның киржикчилеринге байыр чедирген.

ПБФ-ниң чиңгине секретарының оралакчызы П. Жансус бир дугаар айтырыгның талазы-биле илеткелди кылган.

ВЦСПС-тиң даргазы, ПБФ-ниң оралакчы даргазы А. Н. Шелепин сессияның ажылында киржип турар.

Болгарияның Ямбол хоорайында синтетиктиг волокноларның чаа комбинадын (чурукта) ажыглалга киирген. Бүдүрүлгениң кол продукциязы — «Ямболен» волокнону чурт иштиниң пөс-таавы үлетпүрүнге ажыглаар болгаш даштыкыже чорудар.

БТА — СЭТА-ның фотозу.

АКШ-тың Вьетнамда агрессиязын соксадыр

СТОКГОЛЬМ. (СЭТА). Стокгольмга тайбыңга ынакшылдыг күштерниң Вьетнам талазы-биле бүгү-делегей консультативтиг чөвүлел хуралы доозулган.

Делегейниң 19 организацияларының болгаш 50 ажыг национал организацияларының 150 ажыг төлээлекчилери эп-сеткилдиң бүрүн чаңгыс аай байдалынга үш хүннүң дургузунда чугула айтырыгларны чугаалашкан. Ол болза америк агрессияга удур демиселге Вьетнамны деткиири-биле, Мурнуу Вьетнамны хостаарының Национал фронтузун Парижте чугаалажыышкыннарга бүрүн эргелиг тала кылдыр Каттышкан Штаттарның хүлээп көөр дугайында негелдези деткиири-биле хөй-ниитиниң бодалын улам мобилизастаарының айтырыглары болган.

Чөвүлел хурал комиссияларының ажылдап кылган илеткелдерин чугаалашкан, а ол ышкаш кол документилерни — угуулганы, декларацияны, вьетнам улуска болгаш тайбың дээш америк шимчээшкиннерге чагааларны хүлээп алган.

Угуулгада чугаалааны: «Вьетнам Демократтыг Республиканың тускай догуннаашкынын кандыг-даа янзы-биле үревезин, ооң тускай догуннаашкынынче болгаш хамаарышпас чоруунче бүгү халдаашкыннарны бүрүн соксадырын; Мурнуу Вьетнамның улузу бодунуң салым-чолун даштыкының холгаарлаашкыны чокка боду шиитпирлээр төлээде, АКШ-тың болгаш ооң чалчаларының бүгү шериглерин Мурнуу Вьетнамдан үндүрерин. АКШ-тың Мурнуу Вьетнамда бүгү шериг баазаларын узуткаарын чедип алыр төлээде, каттыжар деп, Вьетнамга тайбыңны күзээн бүгү кижилерни кыйгырып тур бис».

«Делегейниң 19 организацияларының болгаш 50 ажыг чурттарның национал организацияларының Вьетнам талазы-биле бүгү-делегей консультативтиг чөвүлел хуралга киришкен төлээлекчилери АКШ-тың Вьетнамда агрессиязын соксадыр дээш демиселге маадырлыг вьетнам улуска нажангызындан-даа артык эң калбак болгаш эң ажыктыг деткимчени көргүзери-биле 1969 чылда делегей мобилизациязын чорударынче кыйгырып тур» деп, декларацияда чугаалаан.

Соңгу болгаш Мурнуу Вьетнамның улустарынга чорудар чагаазынга чөвүлел хуралдың киржикчилери бодунуң кол национал эргелерин дээш демиселге маадырлыг вьетнам улустуң тиилелгелеринге изиг байырын чедирип, Вьетнам Демократтыг Республиканың чазааның болгаш Мурнуу Вьетнамны хостаарының Национал фронтузунуң медеглелдерин вьетнам айтырыын политиктиг шиитпирлээринге боттуг үндезин кылдыр бүрүн деткип турарын илергейлээн.

БАЗА БИР ШПИОН САМОЛЕТ ДҮЖҮР АТТЫРГАН

ХАНОЙ. (СЭТА). Вьетнам улус армиязының дайынчылары Вьетнам Демократтыг Республиканың агаар делгеминче шургуп кирген ужудукчузу чок америк разведка самолётту Хабак можунуң агаарынга дүжүр аткан.

Вьетнам информас агентилелдиң дыңнатканы-биле алырга, ол болза, ВДР-ниң агаарынга дүжүр аткан 3256-гы америк самолёт болган.

Тулчуушкуннар үргүлчүлевишаан

ХАНОЙ. (СЭТА). Мурнуу Вьетнамның хөй можуларында Мурнуу Вьетнамны хостаарының Улусчу чепсектиг күштери биле америк шериглерниң болгаш оларның сайгон чалчаларының шериглериниң кезектериниң аразында кадыг-дошкун тулчуушкуннар үргүлчүлеп турар.

Тхузаумот можунуң Доңчон районунга мурнуу-вьетнам патриоттар кыска үеде болган кадыг-дошкун тулчуушкунга 100 америк солдаттарны болгаш офицерлерни сандан үндүрген.

Хосталга агентилелдиң дыңнадыын барымдаалааш ВИА агентилелдиң дамчытканы-биле алырга, ол-ла хүн патриоттар Сайгоннуң соңгу-барыын талаазынче 34 километр ырак № 6 стратегтиг орукта америк шериг автопаркче чедиишкинниг халдаашкынны кылган болгаш 25 шериг машиназын сандан үндүрген.

Билдингени-биле алырга, Тайнань можуда дайылдажып чоруп турар патриоттар ноябрь 26 дүнезинде Чангбанг районга америк шаажылакчы батальон-биле 30 минутада болган тулчуушкунга 180 чыгам солдаттарны болгаш офицерлерни өлүрген.

ШЫДЫРАА

В. Корчной тиилээн

Испанияның Мальорка деп ортулуунга хол-шыдыраа талазы-биле делегейниң дөртку маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа совет шыдыраа культуразының база чайыннанчак тиилелгези болган. Ленинград гроссмейстер Виктор Корчной 17 сандан 14-тү ап, тиилекчи болуп, бирги шаңналды алган. Б. Спасский (ССРЭ) биле Б. Ларсен (Дания)—13-13 санныг болуп, ийиги, үшкү черлерни ээлээннер. Делегейниң бо күштүг ийи шыдыраачызын Корчной база уткан. Делегей чемпиону Т. Петросян 11,5 санныг болуп, дөртку черде.

Өске шыдыраачыларның түңнели мындыг: С. Глигорич — 10,5, Б. Ивков (кайызы-даа Югославия) — 10, П. Бенко (АКШ) —9,5, Б. Помар (Испания)— 9, Ф. Георгиу (Румыния) — 8,5, А. Матанович (Югославия) — 8, Г. Леман (ГФР) — 7, А. Медина (Испания) — 6,5, Д. Бирн (АКШ), Р. Торан (Испания) — 6-6, Хуан-Диас, Ф. Визн (кайызы-даа Испания)—5,5—5,5, Х. Бестеринен (Финляндия)—5, Р. Калово (Испания) — 4,5.

Редактор **К. К. КУДАЖЫ.**

кино

ДЕКАБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бакунуң 26 комиссарлары» 10, 2, «Эртенги коңгалар» 12, 4, 5.45, «Дева сылдыстың адаанда» 7.30, 9.15 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Бир полктуң хөгжүмчүзү» 10, 12, «Алдын бызаа» (1-ги, 2-ги сериялары) 2.20, 5.30, 8.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Силерни ам кым дээрил?» 2.50, «Бажың болгаш ээ» 4.45, 6.30, 8.15 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бир эвес шынныг болзуңза» 3.20, «Геленкиден канчап чарлып алырыл» 5, 6.40, 8.20 шактарда.

Кызылдың башкы институдунуң бот-өөредилге салбыры физика-математика факультединге «математика» тускай эртемниг болур студентилер немей хүлээп алырын чарлап тур. Экзаменнер 1968 чылдың декабрь 23-тен 30-ге чедир болур.

1969 чылдың январь 2-ден 20-ге чедир баштайгы сессия эртер.

РЕКТОРАТ.

Редакцияның адрези
Кызыл, Щетинкин — Кравченко кудумчузу, бажың, № 3 ТЕЛЕФОННАР: Редакторнуң 24-63, редакторнуң оралакчыларының болгаш пропаганда килдизиниң 35-24, харысалгалыг секретарьның 23-35, партийжи амыдырал килдизиниң 23-54, культура килдизиниң 37-13, көдээ ажыл-агый килдизиниң 21-47, үлетпүр килдизиниң 22-64, чагаа база совет тургузуг килдистериниң 21-27, информация килдизиниң 20-60, бухгалтерияның 31-75, корректорларның 27-41. Солун келбейн барганда 32-75 телефонче долгаар.
Солун неделяда алды катап үнер
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында парлалга эргелелиниң типографиязы (Кызыл, Щетинкин — Кравченко кудумчузу, 1). ТС—01023.